

Μνήμων

Τόμ. 29 (2008)

Ένας αυτόπτης μάρτυρας στην εκτύπωση της
Πατρικής Διδασκαλίας και οι δύο εκδόσεις της το
1798

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.6](https://doi.org/10.12681/mnimon.6)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΚΚΩΝΑΣ Γ. (2011). Ένας αυτόπτης μάρτυρας στην εκτύπωση της Πατρικής Διδασκαλίας και οι δύο εκδόσεις της το 1798. *Μνήμων*, 29, 65–91. <https://doi.org/10.12681/mnimon.6>

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ

ΕΝΑΣ ΑΥΤΟΠΤΗΣ ΜΑΡΤΥΡΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΟ 1798

Δέν έχουν βρεῖ ἀκόμη τὴν ὀριστικὴ τους ἀπάντηση ὅλα τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ συγγραφὴ καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῆς διαβόητης *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, τοῦ περισσότερο μελετημένου ἀπὸ τὰ κείμενα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία προσπάθησε νὰ νοθεύσει τὸ ποίμνιό της, ὥστε νὰ ἀντισταθεῖ στὴ γοητεία ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ ἐπικίνδυνες, τόσο γιὰ τὴν ἴδια ὅσο καὶ γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, φιλοσοφικὲς καὶ πολιτικὲς ιδέες τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ: τὸ ζήτημα τῆς συγγραφικῆς πατρότητος θεωρεῖται ἀνοιχτό, δὲν γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια πότε μέσα στὸ 1798 τυπώθηκε τὸ φυλλάδιο, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ἂν ὁ Ἀρμένιος τυπογράφος Πογῶς Ἰωάννου, ποὺ τὸ ὑπογράφει, τὸ τύπωσε σὲ δικό του ἐργαστήριο, ἐκτελώντας παραγγελία τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἢ/καὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἢ στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο ποὺ ἰδρύθηκε τὸ ἴδιο ἔτος, τὸ 1798. Θὰ ἐπιχειρήσω μὲ ὅσα ἀκολουθοῦν νὰ συμβάλω στὴν προσπάθεια διατύπωσης καλύτερων ἀπαντήσεων στὰ ἐρωτήματα αὐτά: θὰ προσθέσω, στὶς λιγοστὲς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσαν ἀπὸ τὶς πηγὲς ὅσοι ἐρευνητὲς καταπιάστηκαν μὲ τὸ ζήτημα τῆς συγγραφῆς καὶ τῆς ἐκδόσεως τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, τὰ λίγα λόγια ἐνὸς Ἀγγλοῦ περιηγητῆ, ποὺ βρισκόταν τότε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐπισκέφθηκε τὸ τυπογραφεῖο μίαν ἀπὸ τὶς ἡμέρες κατὰ τὶς ὁποῖες γινόταν ἡ ἐκτύπωση· στὰ γνωστὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ κειμένου θὰ προσθέσω μίαν ἀνέκδοτη μαρτυρία ἀπὸ καλὴ πηγὴ καὶ θὰ προσπαθῶ νὰ δείξω ὅτι συγγραφέας εἶναι πράγματι ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Ἀνθιμος, παρὰ τὰ ὅσα ἔχουν κατὰ καιροὺς ὑποστηριχθεῖ περὶ τοῦ ἀντιθέτου· θὰ δείξω, τέλος, ὅτι τὸ φυλλάδιο δὲν ἐκδόθηκε μίαν, ὅπως νομίζαμε, ἀλλὰ δύο φορὲς στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1798.

Ἄ William George Browne¹ ταξίδεψε σχεδὸν ὀκτῶ χρόνια στὴν Ἀφρικὴ, στὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία· ἔφυγε στὰ τέλη τοῦ 1791 ἀπὸ τὴν

---

1. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του βλ. Robert Walpole, *Travels in Various Countries of the East, being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, &c, Λονδίνο 1820, σ. 162-184.

Ἀγγλία καὶ ἐπέστρεψε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1798. Τελευταῖος σταθμὸς τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἀνατολὴ ἢ πρωτεύουσα τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπου ἔφτασε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1797, τὸν καιρὸ πού εἶχε σημάνει συναγερμὸς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ Πασβάνογλου. Τὸ 1799, ἓνα χρόνο περίπου μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀγγλία, ὁ Browne ἐξέδωσε στὸ Λονδίνο ἓνα πολυσέλιδο βιβλίον² γιὰ νὰ περιγράψει ὅσα εἶδε καὶ γιὰ νὰ συγκρίνει στὸ τέλος τὸν τρόπο ζωῆς Δυτικοευρωπαίων καὶ Ἀνατολιτῶν, προκειμένου νὰ ἀπαντήσῃ τελικὰ στὸ ἐρώτημα ποιοὶ ἦσαν οἱ εὐτυχέστεροι. Ἀπὸ τὶς 496 σελίδες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ μόνον ἕξι εἶναι ἀφιερωμένες στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ στὶς ἕξι αὐτὲς σελίδες ὁ μᾶλλον ἀνυπόμονος νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν πατρίδα του ταξιδιωτῆς ἀναφέρεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἤττον σύντομα στὰ ἐξῆς θέματα: Πασβάνογλου, χαρακτήρας τοῦ νῦν σουλτάνου, κατάστασις τῆς παιδείας, δημόσιες βιβλιοθήκες, τουρκικὴ καλαισθησία (taste), γαιάνθρακες, ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο (Greek printing-house), πολεμικὸ ναυτικόν. Γιὰ τὸ «ἑλληνικὸ τυπογραφεῖον» ὑπάρχει μόνον μιὰ μικρὴ παράγραφος 4,5 ἀράδων, στὶς σελίδες 423 καὶ 424:

Went to a Greek printing-house conducted by an Armenian. They were printing a small exhortation in the Greek language, written by Anthimus, Patriarch of Jerusalem, against the prevailing tenets of Deism and Atheism. They throw off about a thousand sheets a day.

(Πῆγα σ' ἓνα ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο, διευθυνόμενον ἀπὸ ἓνα Ἀρμένιο. Τύπωναν μιὰ μικρὴ παραίνεση στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, γραμμμένη ἀπὸ τὸν Ἄνθιμο, πατριάρχη Ἱεροσολύμων, κατὰ τῶν διαδιδομένων δοξασιῶν τοῦ ντεϊσμοῦ καὶ τοῦ ἀθεϊσμοῦ. Βγάζουν περίπου χίλια φύλλα τὴν ἡμέρα).

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ὁ Browne εἶδε τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία* νὰ τυπώνεται. Μᾶς δίνει ἡ μαρτυρία αὐτὴ στοιχεῖα πού βοηθοῦν νὰ δώσουμε καλύτερες ἀπαντήσεις στὰ ἐρωτήματα πού προανέφερα; Νομίζω πὼς ναί. Ἄς ἀρχίσουμε μὲ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς ἐκτύπωσης. Δυστυχῶς ὁ περιηγητῆς μας

2. *Travels in Africa, Egypt and Syria, from the years 1792 to 1798*. Τὸ βιβλίον μεταφράστηκε σχεδὸν ἀμέσως στὰ γαλλικὰ καὶ στὰ γερμανικὰ: *Nouveau voyage dans la Haute et Basse Égypte, la Syrie, le Dar-Four [...] fait depuis les années 1792 jusqu'en 1798 [...] Traduit de l'anglais sur la deuxième édition, par J. Castéra*, 2 τόμοι, Παρίσι 1800, καὶ, *W. G. Brownes Reisen in Africa, Egypten und Syrien, in den Jahren 1792 bis 1798. Aus dem Englischen übersetzt und mit Anmerkungen versehen von M. C. Sprengel*, Βερολίνο-Ἀμβούργο 1801. Ψηφιακὰ πανομοιότυπα τῆς πρώτης ἀγγλικῆς ἐκδόσεως καὶ τῆς γαλλικῆς μετάφρασης εἶναι διαθέσιμα στὸ Διαδίκτυο: URL: http://books.google.com/books?id=K1UGAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=Browne+travels&as_brr=1#PPR3,M1 καὶ <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k104076z> (Τελευταία ἐπίσκεψη: 13.12.2008).

δὲν σημείωσε τὴν ἡμερομηνία τῆς ἐπίσκεψῆς του στὸ τυπογραφεῖο. Ὅμως στὴν ἐπόμενη παράγραφο, ποὺ ἀναφέρεται στὸ ὀθωμανικὸ πολεμικὸ ναυτικὸ, γράφει ὅτι στὶς 2 Ἀπριλίου τοῦ 1798 εἶδε ἀγκυροβολημένα στὸ Βόσπορο ὀκτώ πολεμικὰ πλοῖα. Ἄν γιὰ κάποιον λόγο δὲν ἄλλαξε τὴ σειρά τῶν σημειώσεών του ὁ Browne, πράγμα ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο, νομίζω ὅτι ἔχουμε ἕναν καλὸ terminus ante quem γιὰ τὴν έκτύπωση τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, ἢ μᾶλλον γιὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς έκτύπωσης.

Παλαιότερα ὁ Richard Clogg, ὁ πρῶτος ποὺ μελέτησε συστηματικὰ τὸ φυλλάδιο καὶ τίς συνθηκὲς ὑπὸ τίς ὁποῖες γράφτηκε καὶ τυπώθηκε, εἶχε δηλώσει ἀδυναμία ἀκριβοῦς προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς ἔκδοσης, ἀλλὰ εἶχε καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ πραγματοποιήθηκε στὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ ἢ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1798.³ Ὁ Clogg δὲν εἶχε προσέξει αὐτὸ ποὺ παρατήρησε ὁ Λέανδρος Βρανούσης ἀπὸ τὸ 1965-1966, ὅτι δηλαδὴ ὁ Κοραῆς στὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*, μᾶς εἶχε πῆ με δυνατὴ φωνὴ πὼς ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* κυκλοφόρησε ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1798, δηλαδὴ πρὶν τὸ θάνατο τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συντρόφων του, τοὺς πρῶτους μῆνες τοῦ 1798.⁴ Ἡ μαρτυρία τοῦ Browne λοιπὸν ἐπιβεβαιώνει καὶ ἐνισχύει τὸ ὀρθὸ αὐτὸ συμπέρασμα. Ἀντίθετα με ὅσα εἶχε συμπεράνει ὁ Clogg,⁵ δὲν θὰ πρέπει νὰ συνδέουμε τὴ συγγραφὴ καὶ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ φυλλαδίου με τὴν ἔνταση στὶς γαλλο-ὀθωμανικὲς σχέσεις τὸν Αὐγούστο τοῦ 1798 καὶ τὴν κήρυξὴ τοῦ πολέμου ἐναντίον τῆς Γαλλίας τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους.

Ἐπιστρέφουμε τώρα στὰ λίγα λόγια τοῦ Browne: «Πῆγα σ' ἕνα ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο, διευθυνόμενο ἀπὸ ἕναν Ἀρμένιο» εἶναι ἡ πρώτη του φράση, ὅπως εἶδαμε. Ὁ Ἀρμένιος τυπογράφος εἶναι βέβαια ὁ «Πογῶς Ἰωάννου ὁ ἐξ Ἀρμενίων», ὅπως διάλεξε νὰ ἐξελληνίσει τὸ ὄνομά του, ἴσως με τὴ βοήθεια τῶν Ἑλλήνων ὑψηλῶν συνεργατῶν του, ὁ Poghosi (ἢ Poḡos ἢ Boghos) Arapean (ἢ Arabian), ἐξαιρετικὸς στοιχειοχύτης καὶ τυπογράφος, γιὸς τοῦ Yonhannès Arowé'exc'í Arapean. Αὐτὸς ὁ Yonhannès (Ἰωάννης) Arapean τὸ 1776 εἶχε ἀγοράσει τὸ μεγαλύτερο ἀρμενικὸ τυπογραφεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, ἰδρυ-

3. Richard Clogg, «The 'Dhidhaskalia Patriki' (1798): an Orthodox Reaction to French Revolutionary Propaganda», *Middle Eastern Studies* 5 (1969) 94-95.

4. «Πρέπει νὰ εἶχε κυκλοφορήσει τοὺς πρῶτους μῆνες τοῦ ἔτους ἐκεῖνου, ἀφοῦ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1798, πρὶν θανατωθεῖ ἀκόμα ὁ Ρήγας, ὁ Κοραῆς τὴν εἶχε λάβει στὸ Παρίσι, εἶχε συντάξει καὶ εἶχε τυπώσει τὴν ἀναίρεσή της». Λέανδρος Βρανούσης, «Ἀγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ». Ἡ φιλογαλλικὴ καὶ ἡ ἀντιγαλλικὴ προπαγάνδα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 15-16 (1965-1966), Ἀθήνα 1997 (ἀνατύπωση), 190. Ὁ τόμος εἶχε τυπωθεῖ ἀλλὰ ἔμεινε ἀδետος γιὰ χρόνια καὶ δὲν κυκλοφόρησε. Τὴν ἴδια ἐπισήμανση, πρὶν ἀνατυπωθεῖ καὶ κυκλοφορήσει ὁ τόμος, ἔκανε καὶ ὁ Δημήτρης Ἀποστολόπουλος, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη ἑλληνικὴ κοινωμία. Ἀντιδράσεις στὰ 1798*, Ἀθήνα 1989, σ. 51, σημ. 1.

5. Ὁ.π., σ. 93-95.

μένο από τον Astowacatowr Dpir το 1699. Μετά το θάνατο του Yovhannês Arapean, περί το 1810, την επιχείρηση ανέλαβε ο γιός του Roğos.⁶ Ποιό όμως είναι το ελληνικό τυπογραφείο το οποίο ο «Ποιόζης Ίωάννου» διηύθυνε στις αρχές του 1798, άρα δεν ήταν δικό του, δεν ήταν δηλαδή το τυπογραφείο ενός Αρμένιου στο οποίο τυπωνόταν ένα ελληνικό βιβλίο αλλά ένα ελληνικό τυπογραφείο, στο οποίο με την επιστασία ενός Αρμένιου τυπωνόταν ένα ελληνικό βιβλίο; Η ερώτηση έχει νόημα εφόσον είμαστε βέβαιοι από τη μιὰ ότι η *Πατρική Διδασκαλία* τυπωνόταν πριν από τις 2 Απριλίου, και πάντως αρκετά πριν από τον Ιούνιο του 1798, κι από την άλλη ότι το Πατριαρχικό Τυπογραφείο ιδρύθηκε επισήμως την 1η Ιουνίου του 1798, όπως βεβαιώνει το ιδρυτικό συμφωνητικό μεταξύ του Πατριάρχη και του Αρμένιου τυπογράφου.⁷

Τώρα που γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι το βιβλίο τυπώθηκε πριν από την ίδρυση του Πατριαρχικού Τυπογραφείου έχουμε απαλλαγεί από τὰ ερωτήματα στα οποία προσπαθοῦσε χωρίς επιτυχία νὰ απαντήσει ο Clogg, δηλαδή, γιατί ένα τέτοιο κείμενο δεν τυπώθηκε στο Πατριαρχικό Τυπογραφείο, και γιατί δεν είχε την άδεια που προέβλεπε για όλες τις εκδόσεις ελληνικῶν κειμένων το πατριαρχικό ἔγγραφο.⁸ Θα πρέπει όμως νὰ ἐξηγήσουμε κάπως τὴ σαφέστατη φράση του Browne, ἡ ὁποία δὲν ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση τοῦ Παύλου Λάμπρου, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ *Πατρική Διδασκαλία* τυπώθηκε σὲ «τμημά τι ἐλληνικοῦ τυπογραφείου ὑπάρχον ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τινι ἀρμενικῇ τυπογραφίᾳ»·⁹ ὁ αὐτόπτης μάρτυρας Browne, καλὸς παρατηρητὴς ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ βιβλίο του, ἀναφέρει με σαφήνεια, τόσο στὸν πίνακα περιεχομένων ὅσο και στὸ κείμενο, ὅτι τὸ τυπογραφεῖο ἦταν ἐλληνικὸ με Ἀρμένιο διευθυντὴ. Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ πιστέψουμε ὅτι βρέθηκε σὲ ἀρμενικὸ τυπογραφεῖο και δὲν τὸ ἀντιλήφθηκε, τὴ στιγμή που τὸν βλέπουμε νὰ διευκρινίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος που

6. Βλ. Melinê Pehlivanian, «Mesrops Erben: Die Armenischen Buchdrucker der Frühzeit», στὸ Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glaß, Geoffrey Roper, *Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution. Eine interkulturelle Begegnung*, Westhofen 2002, σ. 78-79. Πρόκειται για τὸν ἐξαιρετικὸ διγλωσσο (γερμανικὰ και ἀγγλικὰ) κατάλογο και συνοδευτικὸ τόμο τῆς ὁμώνυμης ἐκδοσης που πραγματοποιήθηκε στὸ Gutenberg-Museum τῆς Μαγεντίας τὸ 2002. Βλ. ἐπίσης Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ousounian, *The Heritage of Armenian Literature. From the Eighteenth Century to Modern Times*, Wayne State University Press, 2000, σ. 48.

7. Ίωακείμ Φορόπουλος, «Ἀνάλεκτα ἐκ τῶν Πατριαρχικῶν Κωδίκων. Σύστασις τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 20 (1900) 108.

8. «καὶ τὰ διατυπούμενα ὅπως ποτὲ βιβλία ἔχειν προηγουμένως ἐγκρίνεσθαι παρ' ἡμῶν και ἐπιθεωρεῖσθαι, και δι' ἀδείας ἡμετέρας και συναίνεσεως τῆς ἱερᾶς Συνόδου οὕτω διατυποῦσθαι». Ὁ.π.

9. «Ἱστορικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς και προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821», περ. *Χρυσάλλης* 4/τχ. 94 (1866) 575 [=Παύλου Λάμπρου, *Περὶ τῆς ἀρχῆς και προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι*, εἰσαγωγὴ Παναγιώτης Χριστόπουλος, Ἀθήνα, Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, 1999, σ. 56-57].

διηύθυνε τὸ κατάστημα ἦταν Ἀρμένιος. Αὐτὸς ὁ Ἀρμένιος «διευθυντῆς» ὥστόσο ἔχει ὑπογράψει τὸ βιβλίον πὸ μᾶς ἐνδιαφέρει σὰν νὰ εἶχε τυπωθεῖ σὲ δικό του κατάστημα: «Ἐν Κωνσταντινουπόλει Παρὰ τῷ Τυπογράφῳ Πογῶς Ἰωάννου ἐξ Ἀρμενίου». Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ διατυπώσω μιὰν ὑπόθεση, δοκιμάζοντας νὰ ἐξηγήσω τὰ πράγματα.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1798 ἔχει γραφτεῖ ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* καὶ ἀποφασίζεται νὰ διανεμηθεῖ στὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα, πράγμα πὸ σημαίνει ὅτι θὰ χρειαστοῦν μερικὲς χιλιάδες ἀντίγραφα ἢ ἀντίτυπα. Ἀποφασίζεται ὅτι τὸ κείμενο θὰ τυπωθεῖ. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι, ὁ συγγραφέας καὶ χρηματοδότης τῆς ἔκδοσης Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, πιθανότατα σὲ συνεννόηση μὲ τὸν νέο Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην, στὰ σχέδια τοῦ ὁποῦ ἴσως ἐξ ἀρχῆς περιλαμβανόταν ἡ ἴδρυση πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, βρίσκουν τὸν Ρογὸς Arapcan, κλείνουν μιὰ συμφωνία γιὰ τὴν έκτύπωση τοῦ ἀντιγαλλικοῦ φυλλαδίου, τὸ ὁποῖο λόγω τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ τυπωθεῖ ἀλλοῦ, καὶ ἐνδεχομένως ἄλλων ἐγκυκλιῶν, πὸ προβλέπουν ὅτι θὰ χρειαστεῖ νὰ τυπώσουν σὲ ἑκατοντάδες, ἴσως καὶ χιλιάδες ἀντιτύπων, καὶ ἀπὸ κοινοῦ φροντίζουν γιὰ τὸν ἀπαραίτητο ἐξοπλισμὸ, κυρίως γιὰ τὴν προμήθεια ἐλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων. Στήνεται κάπου¹⁰ ἓνα μικρὸ ἐργαστήριο μὲ τὰ ἀπαραίτητα, καὶ ἐκτυπώνεται ἡ *Διδασκαλία Πατρικὴ*, πὸ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν τυπογράφον, μιὰ καὶ τὸ ἐργαστήριον δὲν ἔχει ἀκόμη κάποιον ἐπίσημον χαρακτήρα, οὔτε ἔχουν καταλήξει οἱ ἐμπλεκόμενοι σὲ κάποια συμφωνία γιὰ μονιμότερη συνεργασία.

Ὁ Γρηγόριος ἱκανοποιεῖται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας, καί, ἔχοντας λογαριάσει τίς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας ὅπως διαμορφώνονται στὴ συγκεκριμένη συγκυρία, ἀποφασίζει νὰ προχωρήσει στὴν ἴδρυση ἐπίσημου τυπογραφείου στοὺς χώρους τοῦ Πατριαρχείου καὶ στὴ θεσμοθέτηση ἑνὸς κανονιστικοῦ πλαισίου γιὰ τὸν ἔλεγχον τῆς διακίνησης τῶν ἐντύπων στὶς περιοχὲς τῆς δικαιοδοσίας του,¹¹ καὶ κλείνει νέα συμφωνία μὲ τὸν Ἀρμένιον τυπογράφον τὴν 1η Ἰουνίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ «Πογὸζης Ἰωάννου» θὰ ἀμοιβόταν μὲ 2.000 γρόσια γιὰ νὰ προσφέρει κατ' ἀποκλειστικότητα τίς ὑπηρεσίες του στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο ἐπὶ ἓνα χρόνον, δηλαδὴ ὡς τὴν 1η Ἰουνίου τοῦ 1799· στὸ διάστημα αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ διδάξει τὴν τέχνην στοὺς «διωρισμένους ἐργάτας». Ἀπὸ τοὺς ὅρους τοῦ συμφωνητικοῦ Πατριάρχην-Arapcan φαίνεται ὅτι ὁ Ἀρμένιος τυπογράφος ἦταν ἔμπειρος καὶ ἀναγνωρισμένος τεχνίτης, πὸ ἐραζόταν προφανῶς ὡς τότε στὸ τυπογραφεῖο τοῦ πατέρα του, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶπαμε, ἀνέλαβε ὅταν ἐκεῖνος πέθανε, περὶ τὸ 1810· ἂν εἶχε δική του ἐπιχείρηση ἄλλωστε δύσκολα

10. Ὑποθέτω ὄχι «ἐν τῇ πατριαρχικῇ αὐλῇ», ὅπου ἐγκαταστάθηκε τὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο κατόπιν, ἀλλιῶς ὁ Browne δύσκολα θὰ τὸ ἀγνοοῦσε· μοιάζει ἀπίθανον νὰ βρέθηκε στὸ Πατριαρχεῖο καὶ νὰ ἔγραψε ἀορίστως «πῆγα σ' ἓνα ἐλληνικὸ τυπογραφεῖον».

11. Βλ. Γεώργιος Μπῶκος, *Τὰ πρῶτα ἐλληνικὰ τυπογραφεῖα στὸ χῶρον τῆς «Καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» (1627-1827)*, Ἀθῆνα 1998, σ. 208-212.

θά την έκλεινε για έναν ολόκληρο χρόνο, έστω κι αν δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητο την εποχή εκείνη τὸ ποσὸ τῶν 2.000 γροσιῶν, πού θά ἔπαιρνε γιὰ νὰ ἐπιστατήσῃ στὸ νεοϊδρυμένο τυπογραφεῖο.¹² Ἡ συμφωνία τὸν ὑποχρῶνε «ἐν οὐδενὶ ἄλλῳ μέρει ἐργάζεσθαι τυπογραφίαν, οὐδὲ διατυποῦν ἄλλα βιβλία ἑλληνικὰ ἢ ἀπλᾶ ρωμαϊκὰ τῆς τετριμμένης ἡμῶν διαλέκτου, εἰ μὴ μόνον ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τῇ κειμένῃ ἐν τῇ πατριαρχικῇ αὐλῇ».

«Τύπωναν μιὰ μικρὴ παραίτηση στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, γραμμμένη ἀπὸ τὸν Ἄνθιμο, πατριάρχη Ἱεροσολύμων, κατὰ τῶν διαδιδόμενων δοξασιῶν τοῦ ντεϊσμοῦ καὶ τοῦ ἀθεϊσμοῦ», σημείωσε ὁ Browne. Ἀσφαλῶς τὶς λιγοστὲς πληροφορίες γιὰ τὸ κείμενο καὶ τὸν συγγραφέα του τὶς πῆρε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πού βρίσκονταν στὸ τυπογραφεῖο, ὅταν τὸ ἐπισκέφθηκε· τὸ φυλλάδιο δὲν κυκλοφοροῦσε τότε καὶ φαίνεται ἀπίθανο νὰ διάβασε ὁ ἴδιος τὰ φύλλα πού ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ πιεστήριο γιὰ νὰ συμπεράνει ποιὸ ἦταν τὸ περιεχόμενο καὶ ποιὸς ὁ συγγραφέας. Ἄς κρατήσουμε τὸ ὅτι στὴ συζήτηση, πού βάσιμα ὑποθέτουμε ὅτι ἔγινε στὸ τυπογραφεῖο, ὡς συγγραφέας ἀναφέρθηκε χωρὶς κανένα σχόλιο ὁ Ἄνθιμος. Μὲ ἀφορμὴ τῆ διαπίστωση αὐτῆ ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ μιὰ παρέκβαση, προκειμένου νὰ καταθέσω τὴν ἀποψή μου γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ κειμένου. Νομίζω ὅτι ἡ σχετικὴ συζήτηση θά ἔπρεπε νὰ ἔχει λήξει μὲ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* γράφτηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων, μὲ δαπάνη τοῦ ὁποῖου καὶ τυπώθηκε, ἀκριβῶς ὅπως ἀναγράφεται στὴ σελίδα τίτλου τοῦ φυλλαδίου· ἀξιόπιστες μαρτυρίες ἢ πειστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀντίθετο δὲν ὑπάρχουν.

Εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ δεχθεῖ κανεὶς ὅτι ἓνας λόγιος πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ἢ τὸ στενὸ περιβάλλον του ἂν ὁ ἴδιος ἦταν βαριὰ ἄρρωστος, ὅπως ἰσχυρίσθηκε ὁ Σέργιος Μακραῖος,¹³ θά ἐπέτρεπε ἢ θά συναينوῦσε γιὰ ὅποιονδήποτε λόγο νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ ὄνομά του ὡς ψευδώνυμο, ὅσο κι ἂν τὸν ἐξέφραζε τὸ κείμενο πού θά ἐκδιδόταν· ἂν ἡ Ἐκκλησία χρειαζόταν ὅπωςδήποτε τὸ κύρος εἰδικὰ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, προκειμένου νὰ καταστήσῃ ἀποτελεσματικότερο τὸ κείμενο ἐνὸς ἀσημοῦ λογίου, θά ἔφτανε ἀπλῶς ὁ Ἄνθιμος νὰ τὸ προλογίσει, ἂν δὲν ἦταν ἀρκετὴ ἡ δήλωση ὅτι κατέβαλε τὴ δαπάνη τῆς ἐκτύπωσης. Ἡ συζήτηση γιὰ τὴν πατρότητα τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* νομίζω ὅτι δὲν θά εἶχε ἀρχίσει ποτέ, ἂν ὁ Κοραῆς δὲν εἶχε ἐπινοήσει, συντάσσοντας τὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*, ἐκεῖνο τὸ εὐφυὲς προπαγανδιστικὸ τέχνασμα, πού τοῦ ἐπέτρεψε νὰ

12. Δὲν ἦταν οὔτε ἡ πρώτη οὔτε ἡ τελευταία φορὰ πού ὁ Πογόζης Ἰωάννου ἀνελάμβανε τὴν ὀργάνωση ἐνὸς «αὐλικίου» τυπογραφείου. Τὸ 1780 εἶχε πάει στὴ Γεωργία, προσκεκλημένος τοῦ βασιλιὰ Erekle τοῦ Β', προκειμένου νὰ ἀναδιοργανώσει τὸ Βασιλικὸ Τυπογραφεῖο, ἐνῶ ἀργότερα, τὸ 1816, ὁ σουλτάνος Μαχμουτὸς ὁ Β' τοῦ ἀνέθεσε τὴν ἐπιστάσια τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Τυπογραφείου. Γιὰ τὴ δράση του στὴ Γεωργία βλ. Aldo Ferari, *L'Ararat e la Gru. Studi sulla storia e la cultura degli Armeni*, Μιλάνο 2003, σ. 121, καὶ γιὰ τὸ ρόλο του στὸ ὀθωμανικὸ Αὐτοκρατορικὸ Τυπογραφεῖο βλ. Meliné Pehlivanian, ὁ.π., σ. 79, καὶ Agop Jack Hacikyan κ.ἄ., ὁ.π.

13. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, σ. 394.

ἀσκήσει ιδιαίτερα σκληρὴ κριτικὴ στὸ κείμενο χωρὶς νὰ φαίνεται ὅτι στρέφεται ἐναντίον τοῦ συντάκτη του, δηλαδὴ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων¹⁴ καὶ γενικὰ ἐναντίον τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας τὴ δεδομένη καὶ ποικιλοτρόπως ἐκδηλωμένη πολιτικὴ συμπίεση μὲ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος στὸν ἀντιγαλλικὸ ἀγῶνα ἐγνώριζε κάλλιστα, ὅπως ὅλοι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Γνώριζε πιθανότατα ἐπίσης ὁ Κοραῆς, ὅταν ἔγραφε μεταξύ ἄλλων ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* ἦταν «φίλος πιστὸς τῶν Ὄθωμανῶν», ὅτι ὁ Ἄνθιμος σχετιζόταν στενὰ σὲ ὑψηλότατο ἐπίπεδο μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία, χρησιμοποιοῦντας τὴν εὐνοια τοῦ σουλτάνου γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει τὸν ἔλεγχο στὰ Προσκυνήματα τῶν Ἁγίων Τόπων. Ὁ καλὰ πληροφορημένος βιογράφος τοῦ Ἄνθιμου Διονύσιος Κλεόπας περιέγραψε πολὺ γλαφυρὰ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα τὶς ἀριστες σχέσεις τοῦ καταγόμενου ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια Πατριάρχου μὲ τὴν Πύλη τὸν καιρὸ ποὺ γράφτηκε καὶ ἐκδόθηκε ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία*:

Γνωστὸς δὲ καὶ περίπυστος ἐγένετο ὁ ἀνὴρ καὶ τῇ ὑψηλῇ ἀνακτορικῇ Πύλῃ, καὶ τοῖς ἐν ἐξουσίᾳ περιφανεστάτοις μεγιστᾶσι καὶ ὑπουργοῖς, ὅφ' ὧν πολλάκις μετακαλούμενος, καὶ συνομιλῶν ἰδίως ἀραβιστί τε καὶ περσιστί, ἐντίμως καὶ μετὰ θαυμασμοῦ ἀπελύετο. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ κραταῖος Ἄναξ Σουλτὰν Σελίμης πολλὴν αὐτῷ ἐπρωτάνευεν εὐνοίαν δι' ἣν ἤκουεν ἀρετὴν αὐτοῦ καὶ παιδείαν. Διὰ ταύτην δὴ τὴν παρὰ πᾶσιν ἐντιμον καὶ θαυμαστὴν αὐτοῦ ὑπόληψιν ἐντυγχάνων καὶ παρακαλῶν διέσωζε πολλάκις ὁ τρισμακάριος τὰ τῶν ὀρθοδόξων πάνσεπτα Προσκυνήματα ἀπὸ τῶν ἐπιβουλεύοντων αὐτὰ αἰρετικῶν. [...] ἀλλ' ὁ ἀγρυπνος φρουράρχης τῶν παραγίων Προσκυνημάτων Ἄνθιμος τοῦ ὀρθοδόξου ἔθρους τὰ

14. Ὁ Κοραῆς στὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* ἔγραψε, ὑποκρινόμενος προφανῶς, ὅτι θεωρεῖ τὸ ἔργο ψευδεπίγραφο: «Ἀρκεῖ μόνον νὰ ἀναγνώσῃ τις μὲ προσοχὴν τὴν πρὸ μικροῦ διὰ τοῦ τύπου ἐκδοθεῖσαν “Πατρικὴν Διδασκαλίαν” διὰ νὰ πληροφορηθῆ, ὅτι τοιαύτη μωρὰ καὶ ἀντίθεος διδασκαλία εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐγεννήθῃ ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλον τοῦ εὐσεβοῦς καὶ συνετοῦ Πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ψευδῶς ἐπιφέρει. Ὁ ἀληθὴς συγγραφεὺς φαίνεται μᾶλλον νὰ ἦναι ἐχθρὸς ἐπίσημος καὶ τοῦ ἔργου τῶν Γραικῶν, καὶ τῆς θρησκείας τῆν ὁποίαν οἱ Γραικοὶ πρεσβεύουσι σήμερον» ἐτσι ἀρχίζει ἡ *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* καὶ τελειώνει ὡς ἑξῆς: «Δὲν εἶναι κἀνεὶς νομίμῳ, ὅστις, ἀφ' οὗ μετὰ προσοχῆς ἐξετάσῃ ὅσα μέχρι τοῦ νῦν εἶπα, δὲν ἤθελεν ἀδιστακτικῶς πληροφορηθῆ, ὡς ἐγὼ, ὅτι τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἄσπονδός τις ἐχθρὸς τῆς θρησκείας καὶ τοῦ ὀνόματος τῶν Γραικῶν, φίλος πιστὸς τῶν Ὄθωμανῶν, τοῦ Πάπα, πάντων τῶν παρελθόντων, τῶν παρόντων καὶ μελλόντων τυράννων τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ ὄχι βέβαια ὁ Μακαριώτατος Πατριάρχης τῶν Ἱεροσολύμων, τοῦ ὁποίου τὸ σεβάσιμον ὄνομα ψευδωνύμως ἐτόλμησε νὰ ἐπιγράψῃ εἰς τὸ μωρὸν αὐτοῦ συγγραμμάτιον». Βλ. *Ἀδελφικὴ διδασκαλία πρὸς τοὺς εὐρισκομένους κατὰ πᾶσαν τὴν ὀθωμανικὴν ἐπικράτειαν Γραικοὺς, εἰς ἀντίρρησην τῆς ψευδωνύμου ἐν ὀνόματι τοῦ Μακαριώτατου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἐκδοθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατρικῆς Διδασκαλίας, Ἐν Ρώμῃ [=Παρίσι], 1798, 25-26 καὶ 57-58. Ὑπάρχει καὶ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ φυλλαδίου: Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, *Πολιτικὰ φυλλάδια (1798-1831) τοῦ Ἀδ. Κοραῆ*, εἰσαγωγικὸ κείμενο Λουκία Δρούλια, Ἀθήνα 1983.*

δίκαια παριστάς ἐκάστοτε εἰς τὴν σεβαστὴν Κυβέρνησιν, ἐλάμβανε στεφανηφόρος τὰ νικητήρια καὶ ἀπεσόβει τοὺς ἐπεισηδώντας ἑτεροδόξους.¹⁵

Στὴν ἐν ἐξελίξει προσπάθεια καταπολέμησης τῶν διαφωτιστικῶν ιδεῶν ὁ Ἄνθιμος εἶχε τὴν ἀναμενόμενην θέσιν: τὸ 1797 εἶχε ἐνθαρρύνει καὶ ὑποστηρίζει τὴ σφοδρὴ, ἀν καὶ ἀτελέσφορη, πολεμικὴ, ποὺ ἐξάπέλυσε μὲ τὸ Τρόπαιον ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς πανοπλίας ὁ διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Σέργιος Μακρᾶϊος «κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου». Τὸ βιβλίον, σύμφωνα μὲ ὅσα διαβάζουμε στὴ σελίδα τίτλου, ἐκδόθηκε «Ἐνεσίῃ μὲν Δεσποτικῇ τοῦ μακαριωτάτου, θειοτάτου, σοφωτάτου τε καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου τῆς ἀγίας πόλεως Ἱερουσαλὴμ καὶ πάσης Παλαιστίνης κυρίου κυρίου Ἀνθίμου», στὸν ὁποῖο ἄλλωστε ἀπευθύνεται καὶ ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ συγγραφέα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Ἄνθιμος ἦταν τὸ καταλληλότερο πρόσωπο γιὰ νὰ κρίνει, νὰ ἐγκρίνει καὶ νὰ εὐλογήσει τὸ πολεμικὸ αὐτὸ κείμενο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Μακρᾶϊος θὰ κατατρόπωνε ὅσους εἶχαν δεχθεῖ καὶ διέδιδαν τὶς ἐπικίνδυνες ἀπόψεις τῶν Εὐρωπαίων ἐπιστημόνων:

σὺ γὰρ ἡμῖν ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΕ ΔΕΣΠΟΤΑ τῶν λόγων ἀκόνη, καὶ τούτων αὐτῶν ἀκριβῆς βάσανος· Σὺ τῶν ἐπιστημῶν ἀπασῶν ταμίης καὶ ἐγκρατῆς, καὶ τῶν ἐπιστημόνων ἔφορος καὶ προστάτης. Σὺ τῶν ὀρθῶν δογμάτων ἀκηλίδωτον ἔσοπτρον, καὶ τῶν ἀντιφωνούντων λόγων δικαστῆς ἀπαράτρεπτος· Σὺ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἡ στάθμη, καὶ τοῦ ἀντιπίπτοντος ἔλεγχος ἐναργέστατος.¹⁶

Λίγα χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας, περὶ τὸ 1801, συνέταξε ὁ Σέργιος Μακρᾶϊος τὰ Ὑπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἐνῶ «ἔζη τρεφόμενος ἐν τοῖς πατριαρχείοις καὶ ἰδίως τῷ μετοχίῳ τοῦ Παναγίου Τάφου»,¹⁷ ἐνῶ βρισκόταν δηλαδὴ ὑπὸ τὴν προστασία κυρίως τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἀνθίμου. Στὸ κεφάλαιο μὲ τὸ ὁποῖο περιέγραψε τὴν πρώτην πατριαρχία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε', τὴν ὁποία ἐπέκρινε μὲ ιδιαίτερη δριμύτητα, ἀν ὄχι μὲ ἐμπάθεια,¹⁸ ὁ Μακρᾶϊος ἔγραψε ὅτι, δῆθεν, ἡ Πατρικὴ

15. «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει γενομένου ἀειμνήστου Πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων Ἀνθίμου», στὸ Ἐρμηνεῖα εἰς τοὺς ΠΝ ψαλμοὺς τοῦ προφητάνακτος Δαβὶδ συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ αἰοδίμου πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων Ἀνθίμου. Ἦς προτέταται Βιογραφία τοῦ Συγγραφέως, καὶ Εἰσαγωγή εἰς τὴν βίβλον τῶν Ψαλμῶν, ἀμφοτέρα συγγραφέντα ὑπὸ Διονυσίου Κλεόπα, τ. Α', Ἱεροσόλυμα 1855, σ. ιδ'.

16. Τρόπαιον ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου ἐν τρισὶ διαλόγοις, φιλοπονηθὲν παρὰ τοῦ Διδασκάλου τῶν Ἐπιστημῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς Σεργίου Μακρᾶϊου [...], Βιέννη 1797, σ. [8-9].

17. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, ὁ.π., σ. 392-397. Ὁ Σάθας στὴν εἰσαγωγὴν (σ. πε') σημείωνε: «Δυστυχῶς ὁ Μακρᾶϊος, ζῶν παρὰ τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, καὶ τὸ σπουδαιότερον, ἐξασκῶν ἐπάγγελμα, τοῦ ὁποίου ἡ τύχη ἐξήρητο ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν εὐμενοῦς ἢ δυσμενοῦς διαθέσεως τῶν κατὰ καιροὺς προϊσταμένων αὐτῆς, δὲν ἠδύνατο νὰ μείνῃ ἀπαθῆς θεατῆς τῶν συμβαινόντων [...]. οὗτω δὲ κρίνει πολλὰκις ἀναλόγως τῶν συμπαθειῶν καὶ τῶν ἐμπαθειῶν αὐτοῦ. [...]

Διδασκαλία γράφτηκε ἀπὸ κάποιον ἀμαθῆ συγγραφέα κατὰ παραγγελία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Ε' καὶ τυπώθηκε μὲ ἐνέργειες τοῦ ἴδιου ἐν ἀγνοία τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ὅταν αὐτὸς ἦταν βαριά ἄρρωστος, ὅτι μετὰ τὴν ἀνάρρωσή του ὁ Ἀνθιμος αἰδῶν ἐβδελύξατο, καὶ κατέπτυσε, νόθον καὶ ψευδεπίγραφον ἐπελέγξας τὸ ἄθεσμον ἐκεῖνο σχεδάριον», καὶ ὅτι τὰ μέλη τῆς ἐνδημούσης Συνόδου κατέκριναν τὴν ἐκδοση καὶ κατέστρεψαν τὰ ἀντίτυπα ἀφοῦ πλήρωσαν τὰ ἐξόδα τῆς ἐκτύπωσης. Εἶναι κατὰ τὴν ἀποψή μου πολὺ πιθανό, ἂν ὄχι προφανές, ὅτι τὴν ἐκδοχὴ αὐτῆ, ἡ ἀξιοπιστία τῆς ὁποίας ἀμφισβητήθηκε ἔντονα καὶ ἀπὸ τὸν καλὸ γνῶστη τῶν πραγμάτων Μανουὴλ Γεδεών,¹⁹ κατασκεύασε ὁ Μακρᾶϊος, προκειμένου νὰ συμβάλει στὴν ἀποσύνδεση τοῦ προστάτη του Ἀνθίμου ἀπὸ τὴ συγγραφὴ καὶ τὴν ἐκδοση ἐνὸς κειμένου ἀμφιλεγόμενου πλέον μετὰ τὴν ὀξύτατη κριτικὴ τοῦ Κοραῆ· ἐκμεταλλευόμενος λοιπὸν ἐν μέρει τὸ τέχνασμα τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας ἐπέριψε τὴν εὐθύνη στὸν, ἐξόριστο τότε στὸ Ἅγιον Ὄρος, Γρηγόριο τὸν Ε'. Ἄν τὰ πράγματα εἶχαν γίνεи ὅπως τὰ περιέγραψε ὁ Μακρᾶϊος, ἂν δηλαδὴ ὁ Ἀνθιμος καὶ ἡ Σύνοδος εἶχαν ἀποκηρύξει τὴν Πατρικὴ Διδασκαλία, δὲν θὰ ἐπανεκδιδόταν τὸ φυλλάδιο στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἴδια χρονιά, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, οὔτε ὁ διάδοχος τοῦ Ἀνθίμου πατριάρχου Ἱεροσολύμων Πολύκαρπος θὰ εἶχε στὴ διάθεσή του ἀντίτυπα τῆς πρώτης ἐκδοσης μετὰ τὸ 1810, ὥστε νὰ προσφέρει ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ὡς δῶρο στὸν Λόρδο Guilford.²⁰

ἐμπαθῶς διασύρει τὴν μνήμη τῶν τελευταίων πατριαρχῶν Νεοφύτου Ζ' καὶ Γρηγορίου Ε').

19. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Α*, τὰ βιβλιογραφικά κατάλοιπα τοῦ *É. Legrand* καὶ τοῦ *H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 274-275. Ὁ Ἡλιοῦ, σὲ τέσσερις περιεκτικότερες σελίδες (272-275) δίνει μιὰ συνοπτικὴ ἀλλὰ ἐμπεριστατωμένη περιγραφὴ τῆς συζήτησης γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ κειμένου, δηλώνοντας, σ. 274, ὅτι «Τὸ θέμα τοῦ συγγραφέα τῆς Π.Δ. παραμένει ἀνοιχτό», καὶ ὅτι ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ συγκυρία «ἐπιτρέπουν χωρὶς δυσκολία νὰ προσγραφεῖ ἡ Π.Δ. σὲ λόγιό τοῦ κύκλου καὶ τοῦ Ἀνθίμου καὶ τοῦ Γρηγορίου Ε' πού, παρὰ τίς ἄλλες ἀντιθέσεις τους, πρωτοστατοῦν ἀπὸ κοινῶς στὴν ἀντιδραστικὴ ἐξόρμησή τοῦ Πατριαρχείου στὰ χρόνια 1793-1803/5». Τὴν ἴδια χρονιά οἱ Γεώργιος Γ. Λαδᾶς καὶ Ἀθανάσιος Δ. Χατζηδημόντας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1799*, τ. Β', Ἀθήνα 1973, σ. 124, χρησιμοποιώντας ἐπιλεκτικὰ ὅσα ἔγραψε ὁ Μακρᾶϊος, παρουσίασαν μιὰ ἀνιστόρητη ἐκδοχὴ, σὰν νὰ ἀγνοοῦσαν τίς πραγματικότητες τῆς ἐποχῆς: «ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε' καὶ οἱ συνοδικοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ τυπώσουν καὶ νὰ δημοσιεύσουν τὴ 'Διδασκαλία Πατρικὴ' [...] Τὸ βιβλιαράκι αὐτὸ ἔπρεπε βέβαια νὰ υπογράφεται ἀπὸ κάποια σημαντικὴ προσωπικότητα τοῦ Γένους. Ὅπως ὅμως οὔτε ὁ Πατριάρχης οὔτε καὶ κανένας ἀπὸ τοὺς συνοδικούς του θὰ εἶταν πρόθυμος νὰ δεῖ τὸ ὄνομά του κάτω ἀπὸ τὸ ἀνθεθικὸ αὐτὸ κείμενο, ἀποφάσισαν νὰ βάλουν τὸ ὄνομα τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἀνθίμου, πού ἦταν πολὺ ἄρρωστος –ἐτοιμοθάνατος– τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶταν ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ Ἔθνους. Ὁ Πατριάρχης Ἀνθιμος ὅμως διέφυγε τελικὰ τὸ θάνατο, κι ὅταν ἔμαθε τὰ ὅσα εἶχαν γίνεи, διαμαρτυρήθηκε πολὺ ἔντονα –ὅπως τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Σέργιος Μακρᾶϊος».

20. Τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ βρίσκεται στὴ British Library. Σύμφωνα μὲ τὸν Clogg, ὅ.π., σ. 112, σημ. 66, ὁ Πολύκαρπος προσέφερε στὸν Guilford ἕνα ἀντίτυπο, ὄχι δύο, ὅπως ἐκ

Τὸ 1805 ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, συντάσσοντας τὴν καθυστερημένη, σκληρῆ ἀπάντησή του στὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* τοῦ Κοραΐ, στὴν ὁποία ἔδωσε τὸν παράξενο τίτλο *Νέος Ραψάκης*,²¹ ἀναφέρθηκε καὶ στὴ συγγραφή καὶ τὴν ἔκδοση τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*: «Ἡ ἁγία Ἐκκλησία, ταῦτα μαθοῦσα [=τὴν ἔκδοση τοῦ συντάγματος καὶ τῆς προκήρυξης τοῦ Ρήγα], καὶ φρίξασα ἐπὶ τῷ ὀλεθρίῳ τούτῳ ἀκούσματι, ἔτι δὲ καὶ ἐπιταγὴν λαβοῦσα, ἐξέδωκεν εἰς τὸ κοινόν, διὰ τινος ἀδελφοῦ, ὡσάν ἓνα σωτήριον ἀντίδοτον πρὸς τὴν ὀλέθριον ἐκείνην προτροπήν, μίαν πατρικὴν καὶ ἀδελφικὴν παραίνεσιν, εἰς τοὺς ἀπανταχοῦ χριστιανούς, κηρύττουσαν τοῖς πᾶσι καὶ λέγουσαν: ἀδελφοί, στῶμεν καλῶς [...] Εἰς τὰ '98 ἐξεδόθη ἡ τοιαύτη *Διδασκαλία*, ἐπιγεγραμμένη εἰς τὸ σεβάσμιον ὄνομα τοῦ Μακαριωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κυρίου Ἀνοθίου».²²

Δὲν νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ πάρουμε τοῖς μετρητοῖς ὅσα διαβάζουμε στὴν ἔκδοχή αὐτή. Τὴν πληροφορία ὅτι ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* γράφτηκε ὡς «ἀντίδοτον» στὰ ἐπαναστατικὰ κείμενα τοῦ Ρήγα θὰ πρέπει γιὰ δύο λόγους νὰ τὴν θεωρήσουμε ἐρμηνευτικὴ ὑπόθεση τοῦ Παρίου, ποὺ στηρίζεται σὲ ἓναν ἀναχρονισμό: ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ὅτι στὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία* δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως καμία ἀναφορά ἢ ὑπαινιγμὸς ποὺ νὰ δείχνει ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου εἶχε ὑπόψη του τὰ κείμενα τοῦ Ρήγα, ἔστω καὶ ἐξ ἀκοῆς· ὅσοι ἔγραφαν τέτοιου εἴδους «ἀντίδοτα» τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀναφέρονταν μὲ πολὺ συγκεκριμένο τρόπο στὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἀνασκευάζαν, ὅπως ἔκανε ὁ Κοραΐς μὲ τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία*, ὅπως ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Πάριος μὲ τὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*. Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ὅτι ἔχουμε ἓνα καλὸ τεκμήριο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο συμπεραίνουμε ὅτι ἡ *Νέα Πολιτικὴ Διοικήσις* ἔφτασε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ χέρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας πολὺ μετὰ τὴ συντάξη καὶ τὴν ἔκδοση τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, κατὰ τὰ τέλη Νοεμβρίου τοῦ 1798: ἐννοῶ τὸ αὐστηρὸ πατριαρχικὸ γράμμα τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1798, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Γρηγόριος ὁ Ε΄ ζητοῦσε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Σμύρνης, προφανῶς καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους μὲ τὸ ἴδιο ἢ μὲ παρόμοια γράμματα,²³ νὰ ἐντοπίζει, νὰ συγκεντρώνει καὶ νὰ στέλνει στὸ Πατριαρχεῖο χωρὶς καθυστέρηση τὰ ἀντίτυπα ἢ τὰ ἀντίγραφα ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν περιοχὴ τῆς δικαιοδοσίας του.²⁴

παραδρομῆς σημείωσε ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ὁ.π., σ. 275. Τὸ δεῦτερο ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης Guilford, προφανῶς αὐτὸ ποὺ περιέγραψε ὁ Παπαδόπουλος-Βρετός, εἶναι τῆς δευτέρας ἔκδοσης· σήμερον τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ βρίσκεται στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη καὶ δὲν γνωρίζουμε πῶς καὶ πότε ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὸν βιβλιόφιλο φιλέλληνα.

21. Βλ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, «Ὁ Ἴδιος Ραψάκης», *Ὁ Ἑραριστῆς* 6 (1968) 1-18, παρουσίαση τοῦ κειμένου καὶ δημοσίευση ἀποσπασμάτων. Τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Λεάνδρου Βρανούση, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια ...», ὁ.π., σ. 305-330.

22. Λεάνδρος Βρανούσης, ὁ.π., σ. 306.

23. Ὁ.π., σ. 200, σημ. 165.

24. Χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα τοῦ κειμένου: «συνέπεσαν εἰς χεῖρας ἡμῶν ἐν σύνταγμα εἰς μίαν κόλλαν χαρτὶ ὀλόκληρον, μεγάλην, εἰς ἀπλὴν φράσιν ῥωμαϊκὴν, ἐπιγρα-

Σάν ὑπόθεση τοῦ Πάριου, καὶ μάλιστα αὐθαίρετη, θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε καὶ ὅσα γράφει γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ὅτι δηλαδὴ «διὰ τινος ἀδελφοῦ» ἐξέδωσε τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία*, καὶ τὴν ἀπέδωσε στὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Ὁ Πάριος δηλαδὴ ἀποδέχεται σιωπηρὰ τὴ «βεβαιότητα» τοῦ ἀντιπάλου του Κοραῖ ὅτι τὸ ἔργο εἶναι ψευδεπίγραφο, ὀνομάζει («ἀδελφόν»), καλὸ χριστιανὸ μὲ ἄλλα λόγια, τὸν ὑποτιθέμενο συγγραφέα, ποὺ χαρακτηρίζοταν στὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* («ἐχθρὸς ἐπίσημος καὶ τοῦ γένους τῶν Γραικῶν, καὶ τῆς θρησκείας»), καὶ θεωρεῖ ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἐξέδωσε τὸ κείμενο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Ὅμως ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' ὄχι μόνον δὲν φαίνεται νὰ εἶχε λόγο νὰ κάνει κάτι τέτοιο, ἀλλὰ, ἀντίθετα, εἶχε σοβαροὺς λόγους νὰ ἐκδηλώνει, ὅπως καὶ τὸ ἔκανε ποικιλοτρόπως μὲ σειρὰ ἐγκυκλίων, τὴ νομιμοφροσύνη του στὸν Σουλτάνο, καὶ ἂν φαινόταν νὰ πρωταγωνιστεῖ στὴν ἐκδοση ἐνὸς κειμένου σάν τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία* θὰ ἐνίσχυε τὴ θέση του τὴν κρίσιμη ἐκείνη ἐποχὴ.²⁵ Μὲ ὅλα αὐτὰ ὑπόψη μας, νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ πιστέψουμε ὅτι διαβάζουμε στὴ σελίδα τίτλου: τὸ κείμενο γράφτηκε καὶ ἡ ἐκδοσὴ του χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων.

Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὥστόσο φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν ἀμέτοχο. Ἔχουμε δύο πολὺ καλὲς πηγές, ἀπὸ τίς ὁποῖες συνάγεται ὅτι ἡ ἐκδοση καὶ ἡ διανομὴ τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* πραγματοποιήθηκαν στὸ πλαίσιο τῆς ἀγαστῆς συνεργασίας τῶν δύο πατριαρχῶν ἐν ὄψει τοῦ γαλλικοῦ κινδύνου. Τὴ μία, δημοσιευμένη ἀπὸ δεκαετίες, πηγὴ συσχέτισε εὐστοχα ὁ Λέανδρος Βρανούσης, πρῶτος καὶ μόνος, μὲ τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία*: πρόκειται γιὰ ἕνα πατριαρχικὸ γράμμα, συντεταγμένο τὸν Ἰούλιο τοῦ 1798, στὸ ὁποῖο ὁ Γρηγόριος ὁ Ε' ἔγραψε πρὸς τὸν κλῆρο καὶ τὸν λαὸ τῆς Κρήτης μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς:

φόμενον ἕνα πολιτικὴ διοικήσις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῶν μικρῶν ἐν τῇ μεσογειῷ νήσων καὶ τῆς Βλαχομοιροδανίας' [...]. Καὶ διὰ τοῦτο γράφομεν τῇ ἀρχιερωσύνῃ σου νὰ ἐπαγρυπνῆς, εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς ἐπαρχίας σου, μὲ ἀκριβεῖς ἐρεῦνας καὶ ἐξετάσεις, ὅταν ἐμφανισθῇ τοιοῦτον σύνταγμα, [...] εἰς τύπον ἢ χειρόγραφον, νὰ συνάξῃς ἅπαντα τὰ διασπειρόμενα, καὶ νὰ τὰ ἐξαποστέλλῃς εἰς ἡμᾶς ἐν τάχει [...] ἐντελλόμεθα σοι σφοδρῶς νὰ ἐργηγορῆς ὅλας δυνάμειν [...] νὰ μὴν παρεμπέσῃς τοιοῦτον σύνταγμα εἰς ἀνάγνωσιν τῶ χριστιανικῶ ἐμπιστευθέντι σοι λαῷ [...] ὅτι πλήρες ὑπάρχει σαθρότητος ἐκ τῶν θολερῶν αὐτοῦ ἐνοιῶν, τοῖς δόγμασι τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως ἐναντιούμενον». Βλ. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος-Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος, τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε', τ. Β', Ἀθήνα 1866, σ. 498-499.*

25. Βλ. καὶ τίς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ Δημήτρη Ἀποστολόπουλου, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ...*, ὁ.π., σ. 40. Διαφορετικὰ ὥστόσο ἀντιμετωπίζει καὶ ἐρμηνεύει συνολικὰ ὁ Ἀποστολόπουλος, σ. 37-41, τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Πάριου στὰ ἄλλα τῆς σημεῖα, δεχόμενος ὅτι ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* γράφτηκε ὡς ἀπάντησις στὰ ἐπαναστατικὰ κείμενα τοῦ Ρήγα, ὑποθέτοντας ὅτι συγγραφέας ἦταν κάποιος ὁμοϊδεάτης τοῦ Πάριου («κολλυβάς») μοναχός, καὶ συμπεραίνοντας ὅτι ἡ ἐκδοση ἀποτελοῦσε τὴν πρώτη πολιτικὴ παρέμβαση τῶν «κολλυβάδων». Βλ. καὶ Δημήτρη Γ. Ἀποστολόπουλος, *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες. Δοκιμὲς ἐρμηνείας καὶ Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἀθήνα 2003, σ. 73.

Ὁὐκ ἐπανασάμεθα ποτὲ ἐξ ὅτου διεσπάρη ἡ γαλλικὴ ἐκείνη λύμη ἀπὸ τοῦ νὰ γράφωμεν, καὶ νὰ συμβουλεύωμεν παντὶ τῷ χριστιανῷ ἡμῶν πληρώματι, διὰ νὰ προσέχωσιν ἀκριβῶς ὁποῦ νὰ μὴν τύχη τις τῶν πιστῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν ἀπατηθῆ καὶ δελεασθῆ μὲ τὸ σατανικὸν ἐκεῖνο δελέασμα ὁποῦ ὑποκεκρυμμένως καὶ δολίως προτείνουσι τῷ ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας, καὶ ἀπεδεικνύομεν ἐν πολλοῖς ἡμῶν γράμμασι, καὶ βιβλίοις, ὅτι ἡ τοιαύτη λύμη εἶναι μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἐλευθερίας ἀνταρσία καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θεόν, καὶ προφανῆς ἀθεΐα, καθὼς τὰ τοιαῦτα ἡμῶν γράμματα καὶ βιβλία εἶδετε, καὶ ἀνέγνωτε πολλάκις.²⁶

Ὁ ἐκδότης τοῦ ἐγγράφου πίστευε ὅτι στὸ τέλος, μετὰ τὴν ἡμερομηνία, δὲν ἀκολουθοῦσαν ὑπογραφές,²⁷ δὲν ἀποκλείεται, ὡστόσο, νὰ ὑπῆρχαν στὸ τμήμα ποῦ ἔχει ἀποκοπεῖ, καὶ ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς νὰ ὑπῆρχε καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ Ἄνθιμου. Ὅπως κι ἂν εἶναι, ὁ Γρηγόριος τὸν Ἰούλιο τοῦ 1798 ἀναφερόταν μὲ σαφήνεια σὲ ἀντιγαλλικὰ «βιβλία», τὰ ὁποῖα εἶχε ἤδη στείλει στὶς ἐπαρχίες τὸ Πατριαρχεῖο μαζί μὲ τὶς ἀντιγαλλικὲς ἐγκυκλίους του, καὶ τὰ «βιβλία» αὐτὰ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἦσαν ἀντίτυπα τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, ἀφοῦ τότε δὲν εἶχε ἐκδοθεῖ ἀκόμα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία κανένα ἄλλο παρόμοιο βιβλίο. Ἡ ἄλλη πηγή εἶναι μιὰ ὑποσημείωση τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου σὲ βιβλίο τοῦ 1837:

Τότε καὶ ὁ μακαριώτατος καὶ αἰόδιμος Πατριάρχης Ἄνθιμος, ὁ Ἀποστολικὸς ἐκεῖνος ἀνὴρ, ἐξέδωκε καὶ Συγγραμμάτιον, ἐπιγράψας «Πατρικὴν Διδασκαλίαν», δι' ἧς συνεβούλευε τὰ κατὰ τινες τόπους ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας ἀναρξίουσθὲνα πνεύματα, προτρέπων πρὸς ἡσυχίαν καὶ σωτηριώδη ἐπιμονὴν εἰς τὰ καθεστῶτα, καὶ διδάσκων πλαγίως τὸν ἐπαπειλούμενον ὄλεθρον ἐκ τῆς τοιαύτης ἀκαίρου καὶ ἀπολιτεύτου, ὡς εἰς μηδεμίαν βάσιν στηριζομένης ἐπαναστάσεως. Εἰς τοῦτο τὸ συγγραμμάτιον τοῦ μακαρίου ἐκείνου Πατρὸς προσετέθη καὶ μικρὸν παραινετικὸν στιχοῦρημα ἀνώνυμον (ποίημα τοῦ περικλεοῦς Πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἰακωβάκη, γνωστοῦ καὶ δι' ἄλλα πολλὰ καὶ χαριέστατα, καὶ συνετώτατα αὐτοῦ ποιημάτια)· καὶ διανεμήθη τὸ Συγγραμμάτιον εἰς τὴν Ἑλλάδα, τυπωθὲν ἐν Κωνσταντινουπόλει, δαπάνη τοῦ μακαριωτάτου Πατριάρχου.²⁸

Λέγοντας («Τότε...») ὁ Οἰκονόμος ἐνοεῖ τὸν καιρὸ κατὰ τὸν ὁποῖο εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γρηγόριο τὸν Ε' ὡς ἔξαρχος στὰ παράλια τοῦ Ἀμβρακικοῦ γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἐκδήλωση φιλογαλλικῶν κινήσεων, ποῦ θὰ καταστέλ-

26. Βλ. Λέανδρος Βρανούσης, ὁ.π., σ. 188.

27. «Κάτω ὁ χάρτης ἐτήθη, ἀφαιρεθείσης ζώνης καθ' ὅλον τὸ πλάτος, προφανῶς διότι δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὑπογραφῆ ὑπὸ συνδικῶν». Βλ. Εὐμένιος Φανουράκης, «Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ ἐγγράφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου», *Κρητικὰ Χρονικά* 1/3 (1947) 498.

28. Ζαχαρίας Μαθῆς, *Κατάλογος ἱστορικῶς τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, Νάυπλο 1837, σ. 266, σημ. (α).

λονταν βίαια ἀπὸ τὴν Πύλη, ὁ κατόπιν μητροπολίτης Ἐλασσῶνος Ἰωαννίκιος ὁ Βυζάντιος, ὅταν ἦταν ἀκόμη μέγας πρωτοσύγκελλος. Μὲ δεδομένα, πρῶτον ὅτι ἐπισήμως ὁ Ἰωαννίκιος ἐξελέγη μητροπολίτης Ἐλασσῶνος τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1798, «θανόντος Παρθενίου», τοῦ προηγούμενου δηλαδὴ μητροπολίτη,²⁹ καὶ δεύτερον ὅτι, σύμφωνα πάλι μὲ πληροφορίες τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ἐξ αἰτίας μιᾶς σκευωρίας ἢ χειροτονία τοῦ Ἰωαννικίου εἶχε γίνεο μερικὸς μῆνες νωρίτερα, πιθανότατα τὸν Μάιο,³⁰ θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἰωαννίκιος εἶχε βρεθεῖ στὰ παράλια τῆς Ἠπείρου στὶς ἀρχὲς τοῦ 1798 καὶ πάντως πρὶν τὸν Μάιο. Ὁ Οἰκονόμος θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ καλὰ πληροφορημένος γιὰ τὰ ζητήματα αὐτά, ἀφοῦ, τέσσερα μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοση τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, βρέθηκε στὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ Ἰωαννικίου³¹ καὶ προφανῶς ὅσα γράφει σχετικά τὰ εἶχε ἀκούσει ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικό του προϊστάμενο, ὁ ὁποῖος γνώριζε ἀκριβῶς τὰ καθέκαστα, ὡς πρῶην μέγας πρωτοσύγκελλος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ε'.

Στὸ πλαίσιο τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ ἀνὰ χείρας μελετήματος ἐντόπισα καὶ μιὰ ἀνέκδοτη σημείωση τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ἢ ὁποία μᾶς δίνει μιὰ διαφωτιστικότερη γιὰ τὸ ζήτημά μας παραλλαγή τῶν εἰδήσεων ποὺ βρισκουμε στὸν Μαθᾶ. Μὲ τὴ σημείωση αὐτή, γραμμένη πιθανότατα περὶ τὸ 1850, ὅπως συμπεραίνω ἀπὸ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα,³² ὁ Οἰκονόμος γέμισε τὰ περιθώρια, καὶ ὄχι μόνο, τῆς σελίδας 7 τοῦ ἀντιτύπου του τῆς *Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας* τοῦ Κοραῖ, ἐκεῖ δηλαδὴ ποὺ ἀρχίζει ἡ παράθεση τοῦ κειμένου τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*: τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ ἀπόκειται σήμερα στὴ φιλόξενη Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς. Γράφει λοιπὸν ὁ καλὰ πληροφορημένος, γιὰ τοὺς λόγους

29. Βλ. Γρηγόριος Παν. Βέλκος, *Ἡ ἐπισκοπὴ Δομενίκου καὶ Ἐλασσῶνος*, Ἐλασσῶνα 1980, σ. 184-185.

30. Σύμφωνα μὲ σημείωση ποὺ δημοσίευσε ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικά συγγράμματα Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου καὶ οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, τ. Γ', Ἀθήνα 1866, σ. 553, «Ἐμεινε λοιπὸν ὁ νεοχειροτόνητος Ἰωαννίκιος ἐπὶ φιλῶ ὄνοματι Ἐλασσῶνος ἐπὶ μῆνας ὀκτώ. Καὶ μετὰ ταῦτα τελευτᾷ ὄντως ὁ γέρον Παρθένιος, καὶ ἦλθεν εἰς Ἐλασσῶνα ὁ νόμιμος αὐτοῦ διάδοχος τῷ 1799 (Ἰανουαρ. 4)». Σύμφωνα μὲ μιὰ παραλλαγή τῆς εἰδησης αὐτῆς «Ἐμεινε λοιπὸν ὁ αἰοίδιμος Ἰωαννίκιος Ἀρχιερεὺς χωρὶς Ἐπισκοπῆς ἐπὶ μῆνας τρεῖς. Τότε δὲ τελευτήσαντος ἀληθῶς τοῦ γέροντος Ἐλασσῶνος, αὐτὸς μὲν ἀπῆλθεν εἰς τὴν προφανῶς θεῶθεν λαχοῦσαν αὐτῷ ἐπαρχίαν [...)]. Βλ. *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἱερομάρτυρος Γρηγορίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήνα 1853, σ. 23. Προφανῶς στὴ μία περίπτωση λογαριάζονται ὀκτὼ μῆνες ἀπὸ τὴν χειροτονία τὸν Μάιο τοῦ 1798 ἕως τὴν ἀφιξὴ στὴν Ἐλασσῶνα τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1799, ἐνῶ στὴν ἄλλη τρεῖς μῆνες, ἀπὸ τὴν χειροτονία ἕως τὸν θάνατο τοῦ προηγούμενου μητροπολίτη.

31. Γιὰ τίς ἀριστες σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν βλ. Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, *Ἀλληλογραφία*, τ. Α' 1802-1817, ἐπιμ. Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη, Ἀθήνα 1989, σ. κδ'.

32. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν συνάδελφο καὶ φίλο Κώστα Λάππα, ποὺ μὲ βοήθησε πρῶτομα νὰ ταυτίσω τὸν γραφικὸ χαρακτήρα, δεῖχοντάς μου αὐτόγραφες ἐπιστολὲς τοῦ Οἰκονόμου.

πὸ προαναφέραμε, Οἰκονόμος, συμπληρώνοντας ὅσα εἶχε γράψει παλαιότερα γιὰ τὴν συγγραφή καὶ τὴν ἐκδοση τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας μὲ τὴν ἐνδιαφέρουσα πληροφορία ὅτι ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἦταν παρὼν στὴ Σύνοδο πὸ ἀποφάσισε τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία θὰ ἐπειθε τοὺς Ἑπειρώτες νὰ μὴν παρασυρθοῦν ἀπὸ τοὺς Γάλλους, καὶ ὅτι συνέταξε καὶ ἐξέδωσε τὸ φυλλάδιο ὕστερα ἀπὸ προτροπὴ τῆς Συνόδου:

Σημείωσαι. Τῷ 1797: Πατριαρχεύοντος Γρηγορίου (τοῦ ἀπὸ Σμύρνης) > [ ] Ἑπτανήσῳ ἐξουσία τῶν Γάλλων ἀπέστειλε κατὰ τ[ ] <ἐλευ>θερίας ἀποστόλους καὶ εἰς τὴν ἀντικρὸν Ἑπειρον, οἷ<τινες> [ ] πολλοὶ [ ] <τὸ ἐθνό>σημον τῆς Γα<λλικῆς> Ἐπαναστάσεως (Concarde) ἐφόρου ἀναφανδόν. Ταῦτα μαθοῦσα παρὰ τῶν ἐπιτοπίων ἀρχῶν ἢ τουρκικῆ ἐξουσία διέταξεν ἵνα καὶ διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης στρατὸς ἐπελθὼν κατάσχη τὰ +...+ ἀπομετέωρα δοκοῦντα χωρία, καὶ κατὰ μικρὸν ἐξερημώσῃ τῶν ἐπικινδύνων κατοίκων. Ὁ δὲ τότε Μ. Διομηρεὺς (Δημήτριος ἦν ὁ Μουρούζης) σπεύσας ἐμεσίτευσε παρακαλῶν μὴ πρότερον τὴν τομὴν ἐπαγαγεῖν, πρὶν γένηται καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀπόπειρα τῆς ἐπιστροφῆς τῶν εἰς ἀνταρσίαν <ἐπ>ιδόξων. Ἐλεγε δὲ καὶ συκοφαντίαν τοῦ πράγματος πολλὴν κατακεχύσθαι ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ἐποφθαλμιῶντος τῇ μήπω τότε αὐτῷ καθυποτεταγμένη παραλία τῆς Ἄρτας. Πείθεται τούτοις ἡ Πόρτα. Καὶ Συνόδου γενομένης, ἐν ἣ καὶ ὁ αἰόδιμος Ἱεροσολύμων Ἀνθιμος παρῆν, γίνονται μὲν γράμματα τῆς Ἐκκλησίας τὰ πρὸς ὑπακοὴν νουθετοῦντα. Ἐκλέγεται δὲ καὶ ὁ μέγας Πρωτοσύγκελλος Ἰωαννίκιος (ὁ καὶ Μητροπολίτης Ἐλασσῶνος ὕστερον τῷ 1799 ἀναδειχθεὶς) ὁ Βυζάντιος (ἐκ τοῦ Ὀρτακιοῦ), ἀνὴρ εἰ τις καὶ ἄλλος ἔμπειρος πραγμάτων καὶ συνετός, ὅπως ἐξαρχος μετὰ τῶν γραμμάτων ἀπελθὼν, καταστείλῃ τὴν ταραχὴν. Τότε καὶ ὁ αἰόδιμος Ἱεροσολύμων συνοδικῶς προτραπεῖς ἐξέδωκε τὴν παροῦσαν πατρικὴν διδασκαλίαν. Καὶ ταύτην τοῖνον παραλαβὼν μετὰ τῶν γραμμάτων τῆς Ἐκκλησίας ὁ κλεινὸς Ἰωαννίκιος, ἀπῆλθε εἰς Ἄρταν, καὶ λόγοις καὶ νουθεσίαις χρῆσάμενος ταῖς καιριωτάταις (ἦν δὲ καὶ λόγων καὶ παιδείας ἐκκλησιαστικῆς ἐγκρατέστατος) συνετίζει τοὺς μωραίνοντας, καὶ σφάσας τὴν χώραν ἐκείνην ἀναιμωτὶ τοῦ ἐπικρεμαμένον ὀλέθρου, ἐπανῆκεν εἰς Κωνσταντινούπολιν φέρων μαρτυρικὸν (ιλάμι) καὶ αὐτοῦ τοῦ τότε Κριτοῦ τῆς Ἄρτης (Μολᾶ), ὅτι πάντες οἱ κάτοικοι τῆς χώρας εἰσὶ πιστοὶ ὑπήκοοι, οἱ δὲ τὰς ταραχὰς ὑποκινῶντες ἦσαν ξένοι τινὲς ὀλίγοι, οἷτινες καὶ ἐκποδῶν ἐγένοντο φνυγόντες ἤδη καὶ κατορθώσαντες μηδέν.³³

33. Ἐπειδὴ μοναδικὴ πηγὴ γιὰ τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ὅσα ἔγραψε ὁ Οἰκονόμος ἀφενὸς στὸν Κατάλογο ἱστορικῶν τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τὸ 1837, σ. 264-266, καὶ ἀφετέρου στὴ σημείωση πὸ ἐκδίδεται ἐδῶ, ἀσφαλῶς βυσασιμένους σὲ ἀφήγηση τοῦ αὐτόπητη μάρτυρα καὶ συμπρωταγωνιστῆ Ἰωαννικίου τοῦ Βυζαντίου, παραθέτω γιὰ σύγκριση καὶ τὴ δημοσιευμένη τὸ 1837 ἐκδοχή: «Οἱ κατὰ τὴν Ἑπτανήσον τότε κρατοῦντες Γάλλοι ἐπεμψαν καὶ εἰς Πρέβεζαν καὶ εἰς τὰ παράλια μάλιστα τῆς Ἄρτης μυστικούς Κήρυκας τῆς ἐλευθερίας, καὶ πολλῶν ἐνηρέθισαν τὰς γνώμας· ἤδη δὲ τινες ἐφόρου φανερῶς

Ἐπιστρέφουμε στήν ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία τοῦ Ἀγγλοῦ περιηγητῆ: «Τυπώνουν περίπου χίλια φύλλα (sheets) τὴν ἡμέρα», εἶναι ἡ φράση μὲ τὴν ὁποία κλείνει ἡ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Browne στοῦ «ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο». Τί ἀκριβῶς σημαίνει αὐτό; Χίλια τυπογραφικὰ φύλλα τὴν ἡμέρα πόσα ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου μᾶς κάνουν; Γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ κανεὶς στοῦ ἐρώτημα θὰ πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὸ σχῆμα τοῦ φυλλαδίου καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν τυπογραφικῶν φύλλων ποὺ χρειάσθηκαν γιὰ κάθε ἀντίτυπο. Ἡ ἀναζήτηση τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν μὲ ὀδήγησε στήν ἀναπάντεχη διαπίστωση ὅτι ἡ *Πατρικὴ Διδασκαλία* ἐκδόθηκε δύο φορές στήν Κωνσταντινούπολη τὸ 1798, καὶ ἰδοὺ πῶς: ἀναζήτησα τὶς δημοσιευμένες περιγραφὰς τοῦ φυλλαδίου, τοῦ Ἀνδρέα Παπαδόπουλου Βρετοῦ,³⁴ τοῦ Ν. Δελιαλῆ,³⁵ τοῦ Richard Clogg,³⁶ τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ,³⁷ τῶν Γ. Λαδᾶ- Ἀθ. Χατζηδήμου.³⁸ Στις περιγραφὰς αὐτὲς βρῆκα τὰ ἐξῆς στοιχεῖα:

καὶ τὸ τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας ἐθνόσημον (κοινὸκάρδαν). Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων ἔμαθε τὸ πρᾶγμα, καὶ γράφει πρὸς τὴν Πόρταν, εἰδοποιῶν κίνδυνον ἀποστασίας τῶν ὑπάρχοντων, καὶ παρέχων ἑαυτὸν πρόθυμον εἰς τὸν τούτων σωφρονισμόν. Ἡ δὲ Πόρτα μαθοῦσα τὸ πρᾶγμα, γνωρίζουσα δὲ καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ Ἀλῆ (ὅς τις ἐζήτει ἀφορμὴν εἰς ἐπέκτασιν τῶν ὁρίων τῆς αὐτοῦ Τοπαρχίας καὶ διαρπαγὴν τῶν παραλίων ἐκειῶν μερῶν), πρὸς αὐτὸν μὲν ἐπέταξεν ἡσυχίαν· αὐτὴ δὲ ἠτοίμαζεν ἄλλον Πασᾶν εἰς ἐκστρατεῖαν κατὰ τῶν ὑπόπτων ἐκειῶν χωρῶν. Μανθάνουσι τὴν μυστικὴν ἐτοιμασίαν οἱ ἡμέτεροι ἐν τοῖς πράγμασι πολιτικοί, καὶ εἰδοποιοῦσι τὸν πατριάρχην, ὅπως αὐτὸς μεσιτεύσῃ. Γράφει λοιπὸν ὁ Γρηγόριος ἀναφορὰν πρὸς τὴν Πόρταν, παρακαλῶν, ἵνα διορισθῇ ἡ Ἐκκλησία πρὸς παῦσιν ἐκειῶν τῶν λεγομένων ταραχῶν, τὰς ὁποίας ἐκείνη νομίζει μᾶλλον διαβολὰς, προσελθούσας ἐξ ὑποψίας τῆς τῶν Γάλλων γειτονείας. Ἄσμενος ὁ Σουλτάνος ἐδέχθη τὴν πρότασιν τοῦ Πατριάρχου, καὶ ἐπένευσεν εἰς τοῦτο. Ὁ αὐδιμὸς Γρηγόριος ἀποστέλλει εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη Ἐξαρχον (ὡς ἐπ' ἄλλῃ τινὶ δῆθεν αἰτία) τὸν παρ' αὐτῷ μέγαν τότε Πρωτοσύγκελλον Ἰωαννίκιον τὸν Βυζάντιον, ἄνδρα συνετώτατον καὶ σοφόν, τὸν μετὰ ταῦτα γενόμενον Ἐλασσῶνος, καὶ ὕστερον Φιλιππουπόλεως μητροπολίτην, περὶ οὗ λέγομεν ἐφεξῆς (ἐν ἔτει 1819). Οὗτος δὲ κατὰ τάχος παραγενόμενος καὶ μετὰ τῶν φρονιμότερων συλλαλήσας καὶ τὸν κίνδυνον ὑποδείξας, ἀνέστειλεν ἐκείνην τῶν ἐλαφρογνομόνων, καὶ τὰ τέλη τῶν πραγμάτων μὴ προβλεπόντων τὴν ὁρμὴν· καὶ τὰ πάντα συνετώτατα ἐξοικονομήσας, κατάρθωσεν ἵνα λάβῃ καὶ παρὰ τοῦ Μολᾶ τῆς Ἄρτης Ἰλάμι (μαρτυρικὴν ἀναφορὰν), ὅτι κατ' ἐκείνους τοὺς τόπους ἐπικρατεῖ ἄκρα ἡσυχία, καὶ εὐλικρινῆς τῶν κατοίκων πίστις καὶ ὑπακοὴ εἰς τὴν ἐξουσίαν, οὐδ' ὑπάρχει κίνδυνος οὐδεὶς, ἀλλ' οὐδὲ ἔχουσ ὑποψίας περὶ ταραχῆς. Ταῦτα καὶ οἱ ὑπῆκοι ἀνήγγειλαν εἰς τὴν Πόρταν διὰ πανδήμων ἀναφορῶν». Σημειῶνω ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη αὐτῆ ἀφήγησιν μεσιτεύει στοῦ Σουλτάνου ὁ Πατριάρχης, πληροφορημένος ἀπὸ τοὺς Φαναριῶτες, ἐνῶ σὴ δευτέρα, τῆ χειρογράφου σημείωσιν, μεσιτεύει ὁ Μέγας Διερμηνεὺς, ὁ Δημήτριος Μουρούζης κατὰ τὸν Οἰκονόμο, ποὺ τὸν ἔχει προδώσει ἡ μνήμη του στοῦ σημεῖο αὐτό, ἀφοῦ ξέρομεν ὅτι τὸ 1798 Μέγας Διερμηνεὺς ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Ὑψηλάντης.

34. *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἦτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρούσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυποθέντων βιβλίων ..., μέρος Β', Ἀθήνα 1857, σ. 108 (ἀρ. 291).

35. *Κατάλογος ἐντόπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης*, Α', Θεσσαλονίκη 1948, 26.

36. «The 'Dhidhaskalia Patriki' ...», ὁ.π., σ. 100.

37. *Προσθήκες* ..., ὁ.π., σ. 271 (ἀρ. 217).

38. *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* ..., ὁ.π., σ. 123.

	<i>Βρετός</i>	<i>Δελιαλῆς</i>	<i>Clogg</i>	<i>Ἡλιού</i>	<i>Λαδάς</i>
Σχῆμα	8ο	16ο	-	16ο	12ο
Σελίδες	23	28	28	28	24

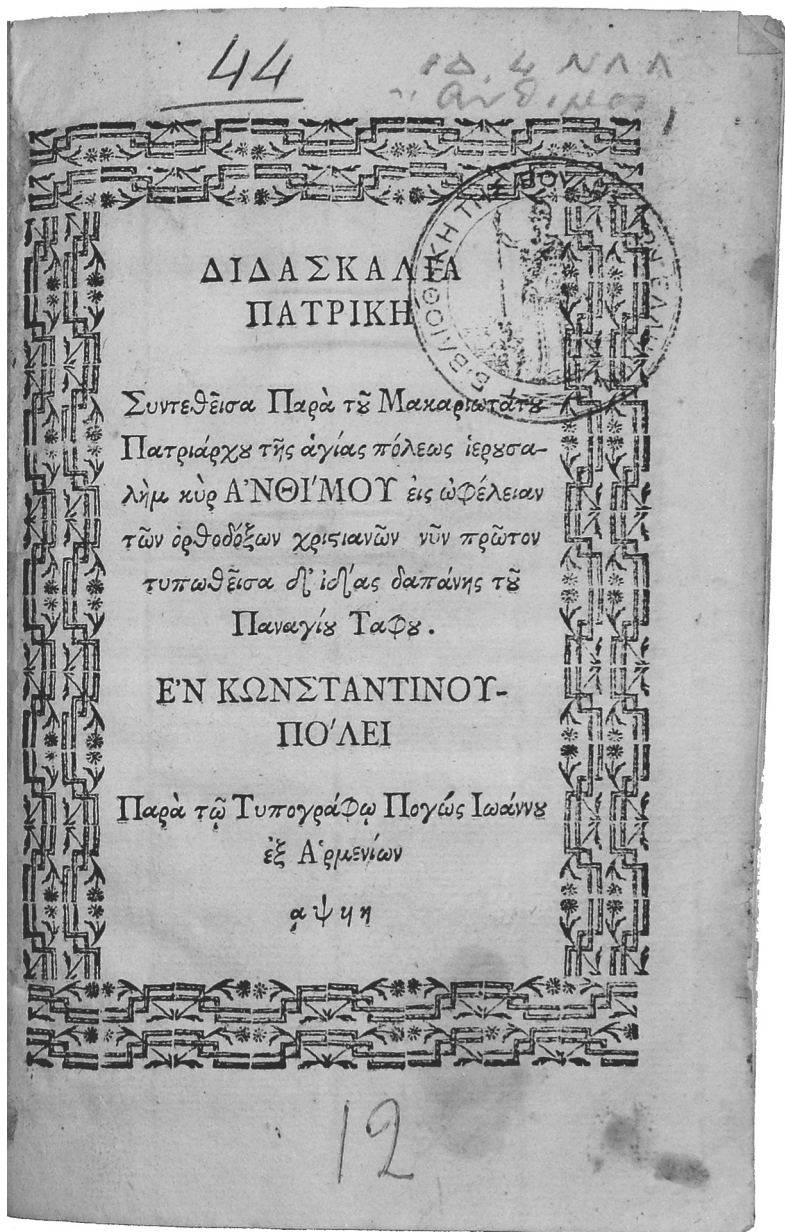
Ὁ Λαδάς, πού συνέκρινε τὰ ἀντίτυπα τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης, παρατήρησε καὶ περιέγραψε διαφορὲς στὴ σελιδοποίηση, καθὼς καὶ σὲ ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς σελίδας τίτλου.³⁹ προφανῶς ὅμως θεώρησε ὅτι οἱ διαφορὲς αὐτὲς προέκυψαν ἀπὸ διορθώσεις καὶ ἀλλαγές ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτύπωσης, δὲν ἀντιλήφθηκε δηλαδὴ ὅτι ἡ στοιχειοθεσία εἶναι στὸ σύνολό της διαφορετικὴ, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἔχουμε δύο διαφορετικὲς ἐκδόσεις μὲ τὴν ἴδια χρονολογία. Καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις τὸ σχῆμα εἶναι 8ο, ὅπως εἶχε ὀρθὰ ἐκτιμήσει μόνον ὁ Βρετός: οἱ ὑδάτινες γραμμὲς (chain lines) τοῦ χαρτιοῦ ἔχουν κάθετη φορὰ σὲ σχέση μὲ τὶς ἀράδες τοῦ κειμένου ἐνῶ τὸ ὑδάτοσημο, μοιρασμένο μὲ τὸ δίπλωμα σὲ τέσσερα φύλλα, βρίσκεται στὴν κορυφὴ τῆς ράχης. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων εἶναι στὴ μία ἐκδοση 24, ὅπως εἶχε γράψει σωστὰ ὁ Λαδάς, περιγράφοντας τὸ ἀντίτυπο τῆς Γενναδείου, καὶ στὴν ἄλλη 32 (μὲ πέντε λευκὲς σελίδες στὸ τέλος): ὁ ἀριθμὸς 28, πού δίνουν οἱ Βρανούσης, Clogg καὶ Ἡλιοῦ, δείχνει ὅτι περιέγραφαν ἀντίτυπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκπέσει, ἢ ἔχουν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς βιβλιοδέτες, τὰ δύο τελευταῖα λευκὰ φύλλα· συμπεραίνω δηλαδὴ ὅτι κανεὶς δὲν εἶχε ἐξετάσει τὸ πλῆρες ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.

Γνωστὰ ἀντίτυπα τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας

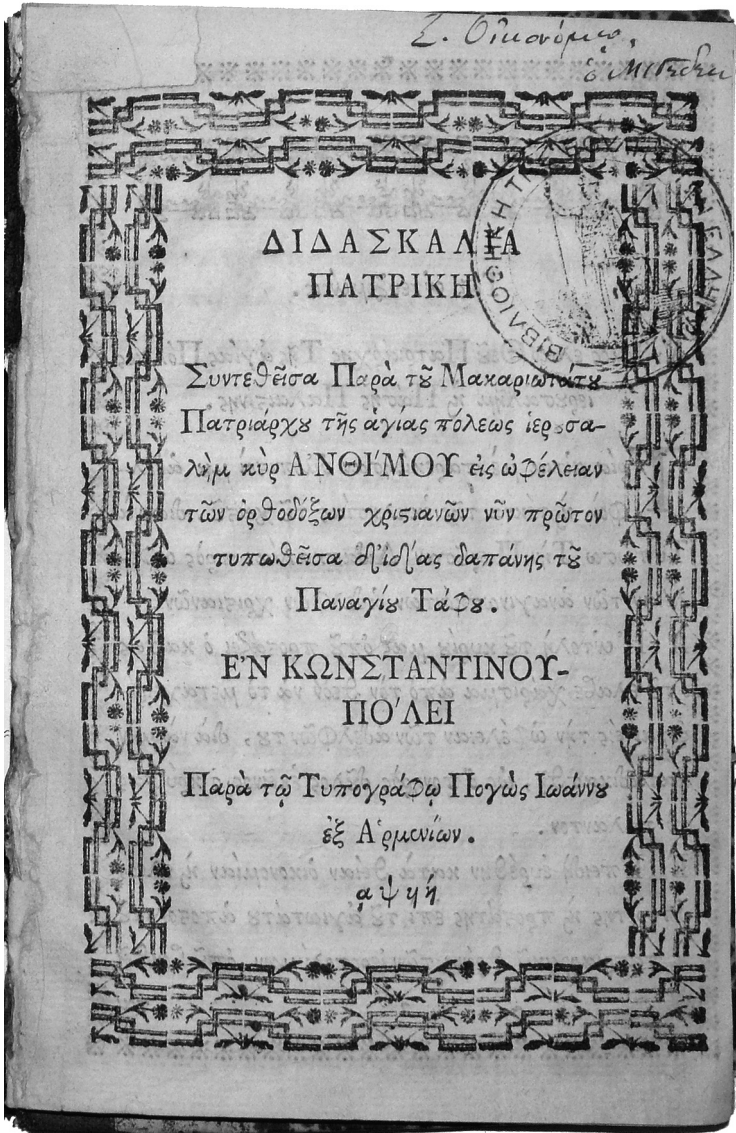
<i>α/α</i>	<i>Σημερινὸς κάτοχος ἀντιτύπου</i>	<i>Προηγούμενοι κτήτορες</i>	<i>Ἔκδοση</i>
1	Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς	ἄγνωστοι	1η
2	Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς	Μανουὴλ Γεδεών Σοφοκλῆς Οἰκονόμος	2η
3	Βιβλιοθήκη Βρετανικοῦ Μουσείου	Λόρδος Guilford	1η
4	Γεννάδειος Βιβλιοθήκη	Λόρδος Guilford	2η
5	Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Κοζάνης	ἄγνωστοι	1η
6	Μονὴ Ἐσφιγμένου		2η
7	Μονὴ Ἰβήρων	Γεράσιμος μον. Ἰβηρίτης	2η
8	Μονὴ Μεγίστης Λαύρας	Εὐλόγιος Κουρίλας	2η
9	Μονὴ Παντελεήμονος		1η
10	Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Σορβόννης	É. Legrand	1η

Εὐχαριστῶ τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Ἐσφιγμένου Μεθόδιο, τοὺς συναδέλφους Δημήτριο Χατζημιχαὴλ καὶ Εὐθύμιο Λίτσα καὶ τὸν βιβλιοθηκάριο τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας ἱερομόναχο Νικόδημο, πού μου ἔδωσαν πρόθυμα τὶς πληροφορίες γιὰ τὰ ἀντίτυπα τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

39. Ὁ.π. Οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὶς διαφορὲς τῶν ἀντιτύπων στὴν ὑποσημείωση 1.

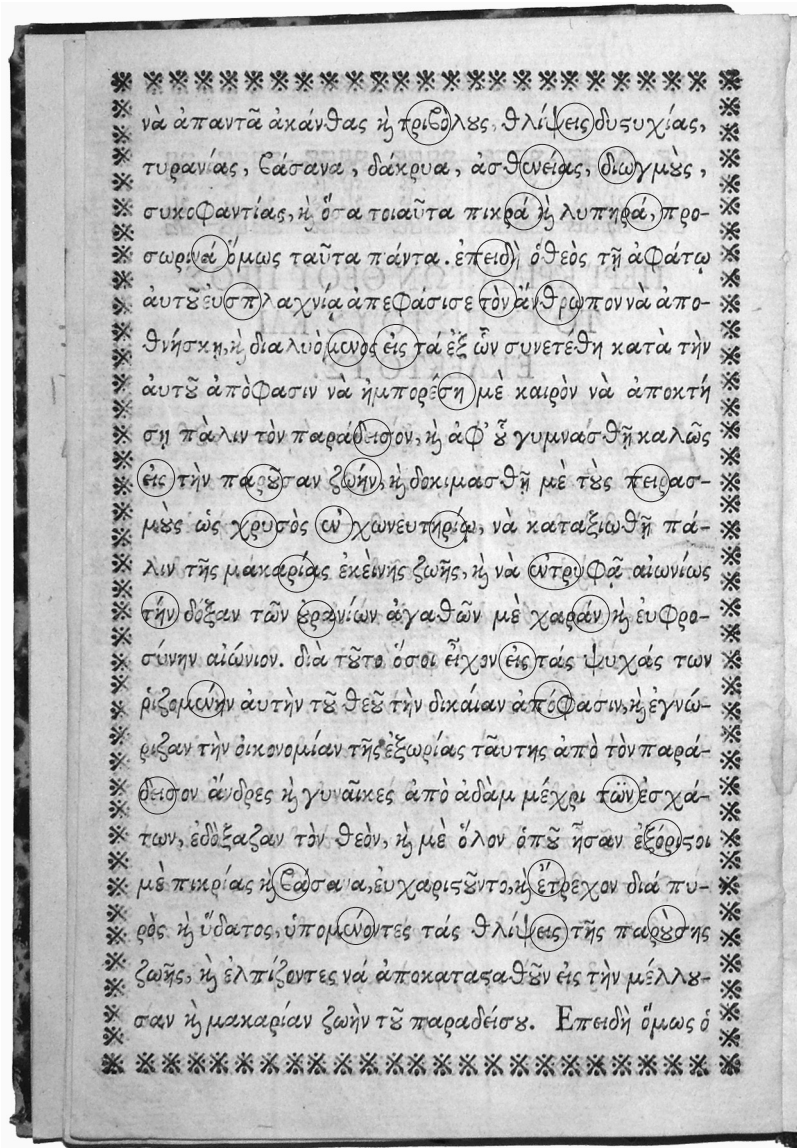
Ἡ σελίδα τίτλου τῆς πρώτης ἐκδοσης (Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, φυσικοῦ μέγεθος).

Ἡ σελίδα τίτλου τῆς δευτέρας ἐκδοσης (Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, φυσικὸ μέγεθος). Ὅτι ἡ σελίδα ἔχει στοιχειοθετηθεῖ ἐξ ἀρχῆς φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὴ συνένωση εἰς τὶς λέξεις ποὺ ἔχουν ἔψιλον γιῶτα (ἓνα τυπογραφικὸ στοιχεῖο ἀντὶ δύο, τοῦ ε καὶ τοῦ ι τῆς πρώτης ἐκδοσης), ἀπὸ τὴν ἔλλειψη διαστήματος ἀνάμεσα εἰς τὶς λέξεις δι' ἰδίας καὶ ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα *ων* εἰς τὴν λέξιν *Ἀρμενίων*. Οἱ ἄλλες διαφορῆς θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἀπλῶς διορθώσεις.

παρῆσαν ζωὴν νὰ τρώγῃ τὸν ἄρτον τε μὲ ἰδρωτῶτα,
 νὰ ἀπαντᾷ ἀπάνθας ἢ τριβύλλας, θλίψεις δυσυχίας,
 τυρανίας, εἰσάνα, δάκρυα, ἀσθενείας, πληγμῆς,
 συκοφαντίας, ἢ ὅσα τοιαῦτα πικρὰ ἢ λυπηρὰ, προ-
 σωρτὰ ὅμως ταῦτα πάντα. ἐπειδὴ ὁ θεὸς τῆ ἀφαιτω
 αὐτῆ εὐπλοχία ἀπεδάσισε τὸν ἀνθρώπον νὰ ἀπο-
 θνήσκῃ, ἢ διαλυόμενος εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετεθῆ κατὰ τὴν
 αὐτῆ ἀπόφασιν νὰ ἠμπορέσῃ μὲ καιρὸν νὰ ἀποκτή-
 σῃ πάλιν τὸν παράθεισον, ἢ ἀπ' ἐγυμνασθῆ καλῶς
 εἰς τὴν παρῆσαν ζωὴν, ἢ δοκιμασθῆ μὲ τὰς πειρασ-
 μῶν ὡς χρυσὸς ἐν χωνευτηρίῳ, νὰ καταξιώθῃ πάλ-
 λιν τῆς μακαρίας ἐκείνης ζωῆς, ἢ νὰ ἐντρυφᾷ αἰωνίως
 τὴν δόξαν τῶν θραυνῶν ἀγαθῶν μὲ χαρὰν ἢ εὐφρο-
 σύνην αἰώνιον. διατῆτο ὅσοι εἶχον εἰς τὰς ψυχὰς ταν
 ῥιζομένην αὐτὴν τῆ θεῆ τὴν δικαίαν ἀπόφασιν, ἢ ἐγνω-
 ριζαν τὴν οἰκονομίαν τῆς ἐξουρίας ταύτης ἀπὸ τὸν παρὰ-
 θεῖσον ἄνδρες ἢ γυναῖκες ἀπὸ ἀδάμ μέχρι τῶν ἐσχά-
 των, ἐδόξαζαν τὸν θεόν, ἢ μὲ ὅλον ὅπῃ ἦσαν ἐξέροισι
 μὲ πικρίας ἢ βασανὰ, εὐχαρισῆντο, ἢ ἐτρέχον διὰ πυ-
 ρὸς ἢ ὕδατος, ὑπομένοντες τὰς θλίψεις τῆς παρῆσης
 ζω

Ἡ σελίδα 8 τῆς πρώτης ἐκδόσεως (Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, φυσικό μέγεθος).

Ἡ σελίδα 6 τῆς 2ης ἔκδοσης, μὲ τὸ ἴδιο κείμενο. Ὁ τυπογράφος ἔχει ἤδη κερδίσει δύο σελίδες (καταργώντας τις λευκὲς 2 καὶ 6 τῆς πρώτης ἔκδοσης) καὶ δύο ἀράδες κειμένου (Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, φυσικὸ μέγεθος). Μὲ τοὺς κύκλους δείχνω τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα διαφέρει ἡ νέα στοιχειοθεσία.

“Ωρα νά ἀπαντήσουμε στοῦ ἐρώτημα γιά τὸ ὁποῖο χρειάστηκε ἡ διαπίστωση τοῦ σχήματος: στὴ μία ἔκδοση, αὐτὴ τῶν 24 σελίδων, χρειάζόταν ἐνάμισι τυπογραφικὸ φύλλο (ἓνα δεκαεξασέλιδο+ἓνα ὀκτασέλιδο) γιά ἓνα ἀντίτυπο, ἐνῶ στὴν ἄλλη χρειάζονταν δύο τυπογραφικὰ φύλλα (δύο δεκαεξασέλιδα), πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι κάθε ἡμέρα στὴ μία περίπτωση τυπώνονταν λίγο περισσότερα ἀπὸ 650 (1.000:1,5) ἀντίτυπα τοῦ φυλλαδίου ἐνῶ στὴν ἄλλη 500 (1.000:2) ἀντίτυπα. Ποιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἐκδόσεις εἶδε ὁ Browne νά τυπώνεται πρὶν τὶς 2 Ἀπριλίου 1798; Θὰ πρέπει νά εἶδε τὴν πρώτη ἔκδοση, καὶ πρώτη, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι αὐτὴ μὲ τὶς 32 σελίδες, ὅπως θὰ προσπαθῆσω νά δείξω.

Μᾶς χρειάζονται, γιά νά προχωρήσουμε, δύο παραδοχές: πρῶτον, οἱ συντελεστές τῆς ἔκδοσης δὲν θὰ πρέπει νά εἶχαν προβλέψει τὴν ἀνάγκη δευτέρης ἔκδοσης σὲ σχετικὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα, διαφορετικὰ εἴτε θὰ εἶχαν τυπώσει περισσότερα ἀντίτυπα, εἴτε δὲν θὰ εἶχαν διαλύσει τοὺς στοιχειοδέσμους, θὰ εἶχαν κρατήσει δηλαδή τὶς στοιχειοθετημένες σελίδες, προκειμένου νά ἀποφύγουν τὴν κοπιαστικὴ ἐργασία τῆς διάλυσης καὶ τὴ δευτέρη στοιχειοθεσία καὶ σελιδοποίηση, καί, δεύτερον, κάποιος λόγος ἐπέβαλε τὴν πραγματοποίηση τῆς δευτέρης ἔκδοσης μέσα στὴν ἴδια χρονιά. Ἄν οἱ παραδοχὲς αὐτὲς δὲν εἶναι λανθασμένες, καὶ μὲ δεδομένο ὅτι ἡ πρώτη ἔκδοση εἶχε κυκλοφορήσει τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 1798, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὁ πιθανότερος λόγος γιά τὴν πραγματοποίηση τῆς δευτέρης ἔκδοσης θεωρῶ ὅτι εἶναι ἡ ἀνάγκη γιά ἀποστολὴ περισσότερων ἀντιτύπων στὶς ἐπαρχίες μετὰ τὴν ὄξυνση τῶν γαλλο-οθωμανικῶν σχέσεων τὸ καλοκαίρι τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ κυρίως μετὰ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου κατὰ τῆς Γαλλίας στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου.

Ἄν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, θὰ πρέπει νά συμπεράνουμε ἀφενὸς ὅτι ἡ δευτέρη ἔκδοση ἔγινε στοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἀφοῦ ἐκεῖ ἦταν ἀποκλειστικὰ ἀπασχολημένος ὁ Πογῶς Ἰωάννου, ἄρα δὲν λειτουργοῦσε ἄλλο ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἀφετέρου ὅτι μπορούμε νά ἀκολουθήσουμε ἓναν σχετικὰ ἀσφαλὴ δρόμο προκειμένου νά διαπιστώσουμε ποιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἐκδόσεις εἶναι ἡ πρώτη: θὰ ἀναζητήσουμε διαφορὲς στὰ κείμενα καὶ θὰ συγκρίνουμε τὰ σημεῖα ποὺ διαφέρουν μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ ἀναδημοσιευμένου ἀπὸ τὸν Κοραῖ κειμένου· ἂν πράγματι ὑπάρχουν διαφορὲς, πρώτη ἔκδοση θὰ εἶναι ἐκεῖνη ποὺ τὸ κείμενό της ταυτίζεται μ’ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει προταχθεῖ τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας, ἐφόσον, ἐπαναλαμβάνω, ἔχουμε δεχθεῖ ὅτι ἡ Ἀδελφικὴ Διδασκαλία δόθηκε γιά ἐκτύπωση πρὶν τὸ τέλος Ἰουνίου τοῦ 1798.

Προσθήκες ἢ ἀφαιρέσεις στὰ κείμενα δὲν ὑπάρχουν, βρῖσκει κανεὶς μικροδιαφορὲς, ὀρθογραφικὲς κυρίως, στὶς ὁποῖες ὅμως δὲν μπορεῖ νά βασισθεῖ κανένα ἀσφαλὲς συμπέρασμα· σὲ τρία σημεῖα ὡστόσο τὰ κείμενα διαφέρουν χαρακτηριστικὰ, καὶ νομίζω ὅτι οἱ διαφορὲς αὐτὲς μᾶς δίνουν ἓνα καλὸ κλειδί: πρόκειται γιά τρεῖς λέξεις σὲ τρεῖς στίχους τοῦ συνθεμένου ἀπὸ τὸν πρωτοψάλτη Ἰακωβάκη (Γιακουμάκη) τὸν Πελοποννήσιο συνοδευτικοῦ καὶ συμπλη-

ρωματικοῦ τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας στιχορργήματος.⁴⁰ στὴ μία ἀπὸ τὶς δύο ἐκδόσεις οἱ λέξεις αὐτὲς ἔχουν στοιχειοθετηθεῖ λαυθασμένα, μὲ ἀποτέλεσμα ἕνα ἡμιστίχιο νὰ εἶναι περίπου ἀκατανόητο, ἕνα ἄλλο κακότεχνο καὶ ἕνα τρίτο ἐπίσης κακότεχνο καὶ μὲ ὑπονομευμένο τὸ νόημά του: στὴ σελίδα 26 τῆς ἐκδοσης μὲ τὶς 32 σελίδες, στὸν 4ο καὶ 5ο στίχο διαβάζουμε:

*Πρὸ πάντων λέγει ἡ γραφή νὰ κάμνωμεν δεήσεις,
ὕπερ τῶν βασιλέων μας πάντοτε καὶ ἐπίσης.*

Παρέπεμπε προφανῶς μὲ τοὺς στίχους αὐτοὺς ὁ πρωτοψάλτης Γιακουμάκης στὴν Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου, ὅπου (2, 3) διαβάζουμε: «Παρακαλῶ οὖν πρῶτον πάντων ποιεῖσθαι δεήσεις, προσευχάς, ἐντεύξεις, εὐχαριστίας, ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων, ὑπὲρ βασιλέων καὶ πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων, ἵνα ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι». Ἐκεῖνο λοιπὸν τὸ «ἐπίσης» στὸ τέλος τοῦ δευτέρου στίχου δὲν ἔχει νόημα. Στὴν ἄλλη ἐκδοση, τῶν 24 σελίδων, τῆ θέσης τοῦ ἀκατανόητου «ἐπίσης» ἔχει ἡ ἀνορθόγραφα στοιχειοθετημένη ἀλλὰ ταιριαστὴ στὸ νόημα λέξι («ἐτίσεις»):

*Πρὸ πάντων λέγει ἡ γραφή νὰ κάμνωμεν δεήσεις,
ὕπερ τῶν βασιλέων μας πάντοτε καὶ ἐτίσεις.*

«Αἰτήσεις» ὅπωςδὴποτε εἶναι ἡ λέξι μὲ τὴν ὁποία ὁ Γιακουμάκης εἶχε συνοψίσει τὶς λέξεις «προσευχάς, ἐντεύξεις» τοῦ Παύλου, λέξι ποὺ χρησιμοποίησαν οὕτως ἢ ἄλλως κληρικοὶ καὶ ἱεροψάλτες γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τὶς δεήσεις ποὺ ἐκφωνοῦσαν οἱ διάκονοι ἢ οἱ ἱερεῖς στὸν Ἑσπερινό, στὸν Ὁρθρο καὶ στὴ Θεία Λειτουργία.⁴¹ Στὸ ἀναδημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κοραῆ κείμενο, στὴ σελίδα 23 τῆς Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας, ἡ λέξι εἶναι «ἐπίσης», ἰσχυρὴ ἔνδειξι ὅτι ὁ Κοραῆς εἶχε στὰ χέρια του τὴν ἐκδοση τῶν 32 σελίδων μὲ τὸ λαυθασμένο κείμενο. Ἄς δοῦμε καὶ τὰ ἄλλα δύο σημεῖα. Στὴ σελίδα [27] τῆς ἐκδοσης τῶν 32 σελίδων οἱ στίχοι 3-6 ἔχουν ὡς ἑξῆς:

*Ὁδὸ μόνον νὰ προσφέρωμεν κάθε περιουσίαν,
ἀλλὰ καὶ βδελυττώμεθα καὶ κάθε ἀναορχίαν.
Αὐτὸ εἶν' θέλημα Θεοῦ αὐτὸ ἡ σωτηρία,
αὐτ' εἶναι ἡ ἀληθινή πάντως ἡ σωτηρία.*

40. Γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ στιχορργήματος στηριζόμεστε στὴ μοναδικὴ μαρτυρία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Βλ. παραπάνω, σ. 76.

41. Τὰ τμήματα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν: «Ἐπι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων, καὶ θεοφυλάκτων Βασιλέων ἡμῶν, κράτους, νίκης, διαμονῆς, υγείας, σωτηρίας αὐτῶν, καὶ τὸν Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν ἐπὶ πλέον συνεργῆσαι, κατευοδῶσαι αὐτοὺς ἐν πᾶσι, καὶ ὑποτάξει ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν πάντα ἔχθρὸν καὶ πολέμιον» (Ἑσπερινός). «Ἐπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων, καὶ θεοφυλάκτων Βασιλέων ἡμῶν, παντὸς τοῦ Παλατίου καὶ του Στρατοπέδου αὐτῶν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» (Λειτουργία Χρυσοστόμου). Τὴν ἐπισήμανση γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὄρου «αἰτήσεις» μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὀφείλω στὸν Τριαντάφυλλο Σικλαβενίτη.

Στή σελίδα [24] τῆς ἄλλης ἔκδοσης οἱ στίχοι εἶναι καλύτεροι καὶ τὸ νόημά τους ταιριάζει περισσότερο μὲ ἐκεῖνο τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας*. Τὸ πρῶτο («καὶ») τοῦ 4ου στίχου ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ τὸ («νὰ») καὶ ἐκεῖνη ἢ ἀνεξήγητη δεύτερη («σωτηρία») τοῦ 6ου στίχου ἔχει γίνει «ἐλευθερία», ἀφοῦ ὁ 5ος καὶ ὁ 6ος στίχος φαίνεται νὰ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Γιακουμάκη γιὰ νὰ ἀποδώσουν ἓνα συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ κειμένου ποὺ προηγεῖται: κατὰ τὴν *Πατρικὴ Διδασκαλία*, «Ἡ μόνη ἐπαινετὴ ἐλευθερία εἶναι ἡ κατὰ τὸ τρίτον σημαίνουσα», δηλαδὴ «Γ' λέγεται ἐλευθερία τὸ νὰ ζῆ τινὰς κατὰ τοὺς θεῖους καὶ ἀνθρωπίνους νόμους, τουτέστι τὸ νὰ ζῆ ἐλεύθερος ἀπὸ κάθε ἔλεγχον τῆς συνειδήσεως, καὶ ἀπὸ παιδείαν [=τιμωρία] πολιτικὴν».⁴² Παραθέτω καὶ τοὺς διορθωμένους στίχους τῆς ἔκδοσης τῶν 24 σελίδων:

*Ὁδὸ μόνον νὰ προσφέρωμεν κάθε περιοσίαν,
ἀλλὰ νὰ βδελυττώμεθα καὶ κάθε ἀναρχίαν.
Ἀὐτὸ εἶν' θέλημα Θεοῦ αὐτὸ ἡ σωτηρία,
αὐτ' εἶναι ἡ ἀληθινὴ πάντως ἐλευθερία.*

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κοραῆς ἔχει καὶ στὰ σημεῖα αὐτὰ τὸ λαθασμένο κείμενο τῆς πρώτης ἔκδοσης τῶν 32 σελίδων ἀποδεικνύει ὅτι μόνον αὐτὴν ἐγνώριζε τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 1798.

Ἄς συνοψίσουμε: ἂν οἱ συλλογισμοὶ ποὺ προηγήθηκαν εἶναι σωστοί, καὶ νομίζω ὅτι εἶναι, ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς *Πατρικῆς Διδασκαλίας* ἐγίνε στὶς ἀρχές, ἴσως τὸν Μάρτιο, τοῦ 1798 σὲ ἓνα τυπογραφικὸ ἐργαστήριο, ποὺ εἶχε στηθεῖ μὲ πρωτοβουλία τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων καὶ Κωνσταντινουπόλεως, προκειμένου νὰ καλυφθοῦν τρέχουσες ἀνάγκες σὲ ἀντιγαλλικὰ ἔντυπα, τὰ ὁποῖα ἦταν δύσκολο ἢ ἀδύνατο νὰ τυπωθοῦν ἄλλοῦ· τὸ ἐργαστήριο διηύθυνε ὁ Πογῶς Ἰωάννου· κατὰ τὴ στοιχειοθεσίαν παρεισέφεραν μεταξὺ ἄλλων τρία λάθη ποὺ ζημίωναν κάπως τὸ νόημα τοῦ συνοδευτικοῦ στιχουργήματος· τὸ φυλλάδιο ἔχει 80 σχῆμα, κάθε ἀντίτυπο δηλαδὴ σχηματίσθηκε ἀπὸ δύο δεκαεξασέλιδα, στὰ ὁποῖα ἑπτὰ σελίδες (2, 6, 28-32) ἦσαν λευκές· ὁ ρυθμὸς παραγωγῆς ἦταν περίπου 500 ἀντίτυπα τὴν ἡμέρα.

Ἡ δεύτερη ἔκδοση πραγματοποιήθηκε πιθανότατα τὸ φθινόπωρο τοῦ 1798 στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, τὸ ὁποῖο εἶχε στὸ μεταξὺ ἰδρυθεῖ, πιθανόν μὲ τὴ μεταφορὰ τοῦ τυπογραφικοῦ ἐξοπλισμοῦ, τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦσε ἡδη ὁ Πογῶς Ἰωάννου, στοὺς χώρους τοῦ Πατριαρχείου· ἡ σελίδα τοῦ τίτλου δὲν ἄλλαξε, προφανῶς ἐπειδὴ ὁ διευθυντὴς τοῦ καταστήματος πῆρε τὴν ἐντολὴ νὰ κἀνει πιστὴ ἀναπαραγωγὴ τοῦ φυλλαδίου· τὰ τρία λάθη στὸ στιχοῦργημα διορθώθηκαν· τὸ νέο φυλλάδιο ἔχει ἐπίσης 80 σχῆμα, ἀλλὰ γιὰ οἰκονομία χαρτιοῦ, καὶ ἴσως γιὰ αὐξήση τοῦ ρυθμοῦ παραγωγῆς, κάθε ἀντίτυπο σχηματίσθηκε ἀπὸ

42. Σελ. [17]-[18] τῆς ἔκδοσης τῶν 24 σελίδων, 20-21, τῆς ἔκδοσης τῶν 32 σελίδων, 18-19 τῆς *Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας*.

✱ Πρὸ πάντων λέγει ἡ γραφὴ νὰ κάμνωμεν δεήσεις, ✱
 ✱ ὑπὲρ τῶν βασιλέων μας πάντοτε ἢ ἐπίσης. ✱

Ἀπὸ τὴν 1η ἐκδοση τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας, σ. [26].

Πρὸ πάντων λέγει ἡ γραφὴ νὰ κάμνωμεν δεήσεις
 ὑπὲρ τῶν βασιλέων μας πάντοτε καὶ ἐπίσης.

Οἱ ἴδιοι στίχοι στὴν Ἀδελφικὴ Διδασκαλία, σ. 23.

✱ Πρὸ πάντων λέγει ἡ γραφὴ νὰ κάμνωμεν δεήσεις, ✱
 ✱ ὑπὲρ τῶν βασιλέων μας πάντοτε ἢ ἐπίσης. ✱

«Διορθωμένη» ἡ τελευταία λέξη στὴ 2η ἐκδοση τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας, σ. 23.

✱ Οὐ μόνον νὰ προσφέρωμεν κάθε περισσίαν, ✱
 ✱ ἀλλὰ ἢ βδελυττώμεθα ἢ κάθε ἀναρχίαν. ✱
 ✱ Αὐτὸ εἶν βέλημα Θεῷ αὐτὸ ἡ σωτηρία, ✱
 ✱ αὐτὸ εἶναι ἡ ἀληθινὴ πάντως ἡ σωτηρία. ✱

Ἀπὸ τὴν 1η ἐκδοση τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας, σ. [27].

Οὐ μόνον νὰ προσφέρωμεν κάθε περισσίαν,
 ἀλλὰ καὶ βδελυττώμεθα καὶ κάθε ἀναρχίαν.
 Αὐτὸ εἶν βέλημα Θεῷ, αὐτὸ ἡ σωτηρία,
 αὐτὸ εἶναι ἡ ἀληθινὴ πάντως ἡ σωτηρία.

Οἱ ἴδιοι στίχοι στὴν Ἀδελφικὴ Διδασκαλία, σ. 24.

✱ Οὐ μόνον νὰ προσφέρωμεν κάθε περισσίαν, ✱
 ✱ ἀλλὰ νὰ βδελυττώμεθα ἢ κάθε ἀναρχίαν. ✱
 ✱ Αὐτὸ εἶν βέλημα Θεῷ αὐτὸ ἡ σωτηρία, ✱
 ✱ αὐτὸ εἶναι ἡ ἀληθινὴ πάντως ἡ σωτηρία. ✱

Διορθωμένα τὰ λάθη στὴ 2η ἐκδοση τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας, σ. [24].

ένα δεκαεξασέλιδο και ένα οκτασέλιδο, αφού καταργήθηκαν οι λευκές σελίδες και το κυρίως κείμενο της *Πατρικῆς Διδασκαλίας* κατέλαβε 18 σελίδες ἀντὶ 19 πὺ χρειάσθηκαν στὴν πρώτη ἔκδοση· αὐτὸ τὸ κατόρθωσε ὁ τυπογράφος καταργώντας τὴ σελιδαρίθμηση γιὰ νὰ κερδίσει μία ἀράδα ἀνὰ σελίδα: στὴν πρώτη ἔκδοση ἔχουμε 20 ἀράδες κειμένου, ἐνῶ στὴ δεύτερη 21· ἔτσι, ἐνῶ στὴν πρώτη ἔκδοση σὲ μία ἡμέρα μποροῦσαν νὰ τυπωθοῦν 500 ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ χρειάζονταν 1.000 φύλλα, στὴ δεύτερη ἔκδοση μὲ τὴν ἴδια ποσότητα χαρτιοῦ καὶ ἐπίσης σὲ μία ἡμέρα μποροῦσαν νὰ τυπωθοῦν γύρω στὰ 660 ἀντίτυπα. Πόσες ἡμέρες τύπωναν δὲν τὸ ξέρουμε, καὶ πιθανότατα δὲν θὰ τὸ μάθουμε ποτέ, οὔτε γιὰ τὴν πρώτη οὔτε γιὰ τὴν δεύτερη ἔκδοση, ὥστε νὰ ὑπολογίσουμε κατὰ προσέγγιση τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων. Σήμερα, ὅπως εἶδαμε, σώζονται πέντε ἀντίτυπα τῆς πρώτης καὶ ἄλλα τόσα τῆς δεύτερης ἔκδοσης· ἂν αὐτὴ ἢ καλὴ μοιρασιά δὲν ὀφείλεται μόνον σὲ συμπτώσεις, ἴσως δείχνει ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων τῆς δεύτερης ἔκδοσης δὲν διέφερε πολὺ ἀπὸ αὐτὸν τῆς πρώτης.

SUMMARY

Yannis Kokkonas, *An eyewitness to the printing of Διδασκαλία Πατρική (Dhidhaskalia Patriki) and the two editions of the 1798 pamphlet*

The pamphlet titled *Διδασκαλία Πατρική*, which was printed in Constantinople in 1798, was one of the documents used by the Orthodox Church to limit the influence exerted by French philosophic and political ideas within its area of jurisdiction. The article in hand aspires to shed light on some of the unrevealed aspects of the creation of the pamphlet in question. More specifically, a short –however very revealing– mention in William George Browne’s book *Travels in Africa, Egypt and Syria, from the years 1792 to 1798*, London 1799, is presented and analyzed; W.G. Browne was a traveller of English origin located in Constantinople and visiting the printing office of interest at the beginning of the year 1798 while the pamphlet was being printed; furthermore, it has been concluded that the pamphlet had been printed twice in Constantinople in 1798 –contrary to common belief so far– with the use of the same printing types, however different composition and page-setting. The copies of the one edition comprise 32 pages, while these of the other 24 pages, both of them in 8o and, based on the fact that according to Browne, sheets were being printed at a rate of 1,000 a day, we have reason to believe that the first edition came out in 500, while the second in approximately 660 copies a day. Based on the comparison between the text of each one of the two editions mentioned above and the same text republished by Adamantios Korais in the pamphlet *Ἀδελοφιλή Διδασκαλία* also in 1798, we have established that the first edition was the one comprising 32 pages and assume that the second edition came to reality during the autumn of 1798, when the copies of the former ran out or were deemed insufficient for the initial propagandistic purposes given the increased demand caused by the declaration of war by the Ottomans against France. In addition, the authorship of the text is discussed and a line of arguments is presented supporting that, despite what has been written from time to time, no valid reason exists for questioning the fact that *Διδασκαλία Πατρική* was written by Anthimos, Patriarch of Jerusalem.

